

REKONŠTRUKCIA OSÍDLENIA V OKOLÍ HORNEJ A STREDNEJ TORYSY VO VYBRANÝCH OBDOBIACH PRAVEKU AŽ VČASNÉHO STREDOVEKU¹

Róbert Malček – Eva Horváthová – Lucia Luščíková – Rastislav Hreha

Key words: Upper and Central Torysa, geographic information systems, natural environment, settlement structure, Neolithic to the Early Middle Ages

Reconstruction of Settlement near the Upper and Central Torysa river Basin in selected Periods from Prehistory to the Early Middle Ages

In the study, we attempt to present an idea of possible settlement of part of Eastern Slovakia in the region of the Upper and Central Torysa river from the Middle Neolithic to the Early Middle Ages on the basis of obtained information. We deal with spatial relations of the source fund and by means of spatial analyses in GIS environment, we try to trace reactions of extinct civilizations to the landscape. We notice factors of preference of individual eco-parameters by human and we evaluate them in a wider context of conditions of the natural environment.

ÚVOD

Štúdia je zameraná na aktualizáciu údajov o výskyte a čo najpresnejšom lokalizovaní archeologických nálezísk v povodí hornej a strednej Torysy. Do úvahy sa bral úsek Torysy od jej prameňa vyvierajúceho neďaleko obce Torysy v Levočských vrchoch (n. v. 1080 m) a celé jej úvodie v Spišsko-šarišskom medzihorí, vrátane všetkých jej ľavostranných a pravostranných prítokov pritekajúcich zo susedných pohorí a geomorfologických celkov, oddielov, pododdielov a častí Slovenska (tabela 1; *Košický/Ivanič 2001*).² Najjužnejší bod sledovaného poriečia, ktorý sme vymedzili, sa nachádza v severnej časti Košickej kotliny, v mieste vyústenia Sekčova do Torysy. Monitorované povodie preteká centrálnou a severozápadnou časťou Šariša a pri svojej dĺžke 49,23 km odvodňuje plochu s rozlohou 30 280 ha. Z tejto oblasti dokážeme nateraz identifikovať 96 archeologických lokalít zasahujúcich do 25 katastrálnych území (obr. 1). Z nich 19 katastrov je administratívne zaradených do okresu Sabinov (kde na ploche 48 194 ha evidujeme 52 lokalít) a ďalších šesť spadá do okresu Prešov (na ploche 93 282 ha registrujeme 43 lokalít; tabela 2). Výskum sme vyhranili obdobím od stredného neolitu (reprezentovaným skupinou Tiszadob, 5300–5140 cal BC; *Stadler et al. 2000, 47*)³ až po éru včasného stredoveku (10.–11. stor. n. l.). Z vytvorenej databázy vyplýva, že až 78 % archeologických nálezísk evidujeme na základe povrchových prieskumov. Ďalších 18 % tvoria lokality s maloplošnými výskumnými aktivitami a len 4 % záznamov sa viaže k veľkoplošným výskumom realizovaných na systematicky skúmaných polohách.

Príspevok je nateraz prvým tematicky zameraným výstupom z územia východného Slovenska, v ktorom sa pokúšame analyzovať mieru vplyvu krajiny na osídlenie využitím nových metodických postupov pomocou priestorových analýz v prostredí GIS. Reagujeme tak na trend postupne pribúdajúcich štúdií zverejňujúcich výsledky výskumov sídelných stratégií vo vybraných regiónoch západného a stredného Slovenska (*Gabulová 2015; Malček 2018; Tóth 2010; 2013; Tóth/Oravkinová 2015*).

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu 2/0084/18 agentúry VEGA.

² Lokality viazané priamo na tok Torysy mimo jej prítokov (lokality 20, 31, 27, 32, 29, 30, 43, 42, 39, 49, 46, 50, 61, 62, 65, 67, 68, 77).

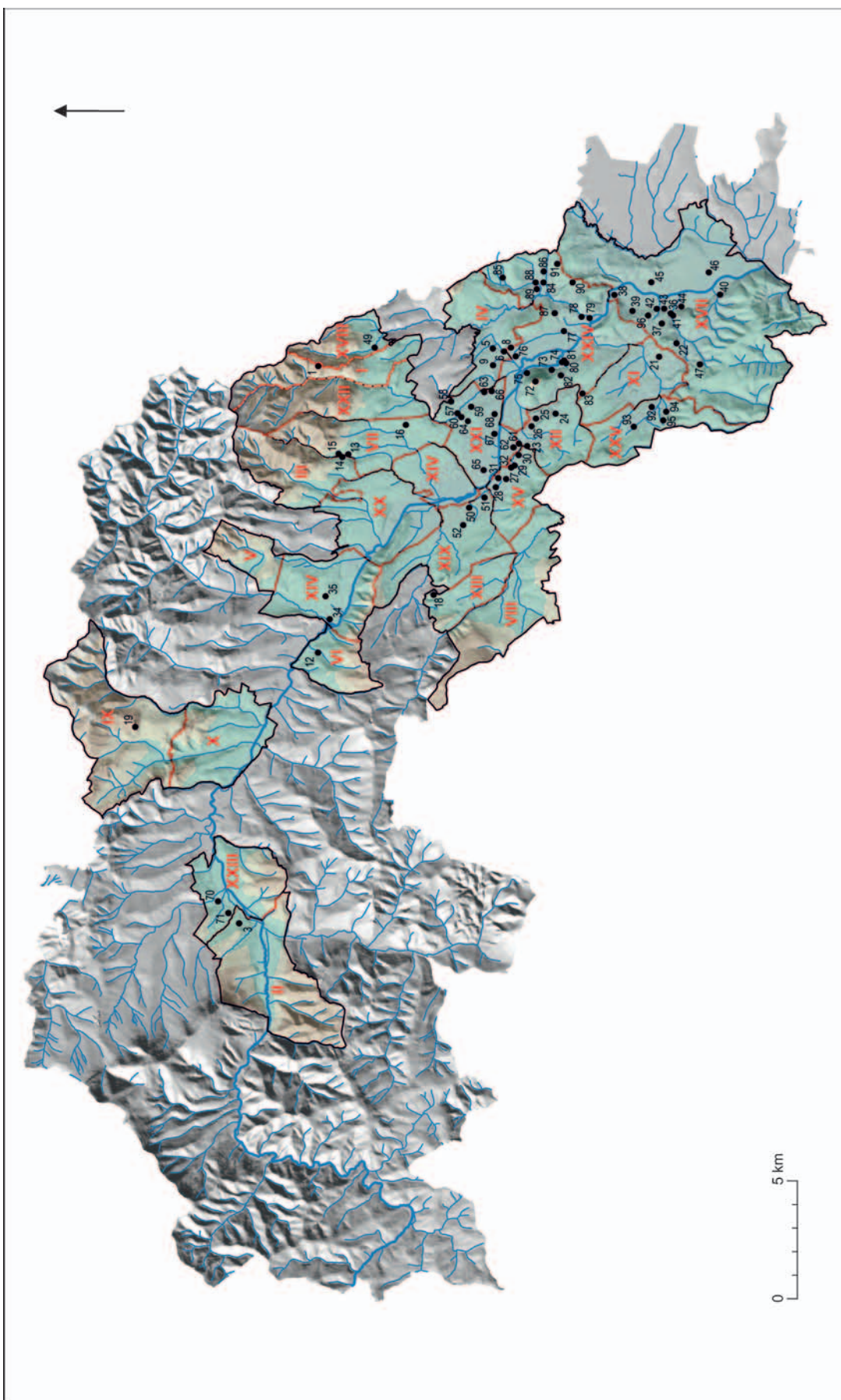
³ Uvedené rádiouhlíkové kalibrované dáta sa vzťahujú na vzorku 749 z lokality Košice-Barca pochádzajúcu z výskumu L. Kaminскеj. Ide o najbližšie lokalizovanú a zároveň aj absolútne datovanú lokalitu skupiny Tiszadob k sledovanému regiónu Torysy.

Tabela 1. Zoznam prítokov horného a časti stredného toku Torysy a sledovanie ich trás vo vzťahu k geomorfologickým celkom a archeologickým lokalitám. Oddiely geomorfologických celkov: Bachureň, Čergov, Košická kotlina (Toryská pahorkatina), Levočské vrchy (Levočská vysočina, Levočské úbočia, Oľšavická planina), Spišsko-šarišské medzihorie (Hromovec, Lubotínska pahorkatina, Šarišské podolie), Šarišská vrchovina (Sedlická brázda).

IČ	Názov toku	Typ prítoku	Pramení v	Tečie cez	Kataster	IČ lokality
1	Stará Hájnica	pravostranný	Levočská vysočina	–	1. Levoča 2. Torysky	–
2	Rovinný potok s prítokom	pravostranný	Oľšavická planina	–	Nižné Repaše	–
3	Oľšavica	pravostranný	Oľšavická planina	–	Oľšavica	–
4	Spišský potok	pravostranný	Levočská vysočina	–	Oľšavica	–
5	Pofana	pravostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
6	Černákovec	pravostranný	Levočská vysočina	–	Tichý potok	–
7	Kráľovec	pravostranný	Levočská vysočina	–	1. Tichý potok 2. Brezovica	–
8	Jaškovec	pravostranný	Levočské úbočie	Šarišské podolie	Brezovica	–
9	Požiarovec	pravostranný	Levočské úbočie	Šarišské podolie	1. Brezovica 2. Brezovička	–
10	Slavkovský potok s prítokmi	pravostranný	Levočské úbočie	Šarišské podolie	Brezovica	–
11	Gerginovec	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Ďačov	–
12	Bildov potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Ďačov	–
13	Ďačovský potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	1. Ďačov 2. Sabinov	–
14	Dubovický potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	1. Dubovica 2. Lipany	–
15	Rožkoviansky potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Rožkovany	–
16	Voliansky potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	1. Rožkovany 2. Jakubova Voľa	–
17	Kohút	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Jakubova Voľa	12
18	Žabec	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Sabinov	–
19	Búchanec s prítokom	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Močidľany 2. Uzovský Šalgov 3. Sabinov 4. Ražňany	1: 18 3: 53
20	Ostroviansky potok	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Ostrovany 2. Ražňany	1: 28 2: 51, 52
21	Medziansky potok	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Medzany 2. Veľký Šariš	1: 23, 26
22	Paťovský potok	pravostranný	Šarišská vrchovina	–	1. Medzany 2. Malý Šariš 3. Veľký Šariš	1: 24, 25, 26 3: 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 83
23	Šarišský potok s prítokmi	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Malý Šariš 2. Župčany 3. Veľký Šariš	1: 21, 22; 2: 92, 93, 94, 95
24	Vydumanec	pravostranný	Sedlická brázda	Toryská pahorkatina	Prešov	22, 36, 37, 41, 44, 47, 48
25	Malkovský potok	pravostranný	Sedlická brázda	Toryská pahorkatina	Prešov	40
26	Suchá dolina	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Torysky	–
27	Kostelec	ľavostranný	Levočská vysočina	–	1. Torysky 2. Nižné Repaše	–
28	Zavortovský potok	ľavostranný	Levočská vysočina	–	1. Torysky 2. Nižné Repaše	–
29	Škapová s prítokmi	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
30	Filipovec	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
31	Tračov potok	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
32	Zatrichovec	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
33	Ráztoka s prítokom	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–

Tabela 1. Pokračovanie.

IČ	Názov toku	Typ prítoku	Pramení v	Tečie cez	Kataster	IČ lokality
34	Gelharovec	ľavostranný	Šarišské podolie	–	Brezovica	–
35	Táborský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	Šarišské podolie	1. Brezovica 2. Poloma	–
37	Kučmanovský potok s prítokom	ľavostranný	Levočská vysočina	Šarišské podolie	1. Poloma 2. Bajerovce 3. Krásna Lúka 4. Šarišské Dravce 5. Torysa	5: 70
38	Hanovec	ľavostranný	Šarišské podolie	–	Torysa	–
39	Lačnovský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	–	Krivany	–
40	Krivňanský potok	ľavostranný	Spišsko-šarišské medzihorie	Šarišské podolie	Krivany	–
41	Putnov potok	ľavostranný	Hromovec	Šarišské podolie	Krivany	–
42	Rohovčik	ľavostranný	Hromovec	Šarišské podolie	1. Krivany 2. Lipany	–
43	Lipiansky potok s prítokom	ľavostranný	Čergov	1. Ľubotinská pahorkatina 2. Hromovec 3. Šarišské podolie	1. Kamenica 2. Lipany	1: 19
44	Lúčanka s prítokom	ľavostranný	Čergov	1. Ľubotinská pahorkatina 2. Hromovec 3. Šarišské podolie	1. Kamenica 2. Lipany 3. Milpoš	–
45	Milpošský potok	ľavostranný	Čergov	1. Ľubotinská pahorkatina 2. Hromovec 3. Šarišské podolie	1. Milpoš 2. Hanigovce 3. Rožkovany 4. Červenica pri Sabinove	–
46	Hanigovský potok	ľavostranný	Ľubotínska pahorkatina	1. Hromovec 2. Šarišské podolie	1. Hanigovce 2. Červenica pri Sabinove	–
47	Lutinka s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Pečovská Nová Ves 2. Ľutina 3. Olejníkov 4. Jakovany	–
48	Ginec	ľavostranný	Šarišské podolie	–	1. Pečovská Nová Ves 2. Jakovany	2: 11
49	Krakovský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	–	1. Sabinov 2. Červená Voda	–
50	Drenický potok s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Sabinov 2. Červená Voda 3. Drienica	–
51	Telek s prítokom	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Sabinov 2. Drienica 3. Jakubovany	1: 56 2: 14 3: 13, 15
52	Jakuboviansky potok	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Orkucany 2. Jakubovany 3. Šarišské Sokolovce	1: 55 2: 16
53	Ketelský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	–	1. Jakubovany 2. Šarišské Michalany 3. Orkucany	1: 17 2: 65 3: 54
54	Veľký potok s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Jakubovany 2. Šarišské Michalany 3. Šarišské Sokolovce 4. Bodovce 5. Ratvaj 6. Hubošovce 7. Gregorovce	2: 57–60, 63, 64, 66 3: 69 4: 1 7: 9, 10
55	Gregorovský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	Toryská pahorkatina	1. Gregorovce 2. Veľký Šariš	1: 5, 6, 9
56	Dzikov potok s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Ratvaj 2. Bodovce 3. Gregorovce 4. Veľký Šariš	1: 49 3: 7 4: 78, 79, 84–91
57	Šidľovský potok	–	Šarišské podolie	–	Prešov	–

Obr. 1. Mapa sledovaného územia. Farebné a rímskymi číslami sú označené archeologicky pozitívne katastre obcí (I – Bodovce; II – Brezovica; III – Drienica; IV – Gregorovce; V – Jakovany; VI – Jakubova Vôľa; VII – Jakubovany; VIII – Jarovnice; IX – Kamenica; X – Lipany; XI – Malý Šariš; XII – Medzany; XIII – Močidlany; XIV – Okrucany; XV – Ostróvany; XVI – Pečovská Nová Ves; XVII – Prešov; XVIII – Ratvaj; XIX – Ražňany; XX – Sabínov; XXI – Šarišské Michalany; XXII – Šarišské Sokolovce; XXIII – Torysa; XXIV – Veľký Šariš; XXV – Župčany. Čísla archeologických lokalít na mape zodpovedajú číslam lokalít rozpisávaným v tabele 2.

FYZICKOGEOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA

Krajina severovýchodného Slovenska, ktorej sa v štúdiu venujeme, sa z väčšej časti nachádza v subprovincii Vonkajších Západných Karpát. Takmer v celom rozsahu je súčasťou Podhŕľno-magurskej oblasti, kam patria geomorfologické celky ako Levočské vrchy, Spišsko-šarišské medzihorie, Bachureň a Šarišská vrchovina, no východným smerom zasahuje aj do oblasti Východných Beskýd, menovite do geomorfologickej jednotky Čergov (tabuľka 1). Osou celého územia je rieka Torysa, ktorej nivu lemujú terasy vytvorené zarezaním toku do pahorkatinového reliéfu, kde sa zemský povrch dvíha do hornatiny, vrchoviny, prípadne prudko stúpa až na úroveň vysočiny.

Zanedbateľná časť monitorovaného územia v okolí Prešova patrí do subprovincie Vnútrotných Západných Karpát a je súčasťou samostatného geomorfologického celku Košickej kotliny. Z jej severnej časti bolo do štúdie zahrnuté len osídlenie v okolí dvoch pravostranných prítokov (Vydumanec, Makovský potok), ktoré k Toryse pritekajú skrz Toryskú pahorkatinu.

Z hľadiska geologickej stavby pokrýva takmer celé územie sledovanej oblasti Šariša flyš, teda pieskovce a vápnité ílovce. Z hľadiska kvartérnych sedimentov tvoria nivu Torysy fluvialne sedimenty, nívne humózne hliny a hlinito-piesčité hliny. Terasy v okolí zase pokrývajú piesky a piesčité štrky, a to buď bez ďalšieho pokryvu alebo s pokryvom spraší, sprašových hĺn, či svahovín. Na miestach, kde sa reliéf dvíha zasa nachádzame hlinité, hlinito-piesčité, hlinito-kamenité, piesčito-kamenité až balvanovité svahoviny a sutiny (AKSR 2002, 84). V širšom údolí, v dolnej časti sledovaného toku južne od Sabinova, sa vyskytujú aj kultizemné čiernice, pseudoglejové hnedozeme a pseudogleje. Na vyššie položených miestach sa objavujú aj kambizeme. Nad líniou Sabinov-Drienica predstavujú nasýtené kambizeme prakticky jediný pôdny typ (AKSR 2002, 107).

Mikroklima v jednotlivých častiach územia kopíruje jeho nepravidelný reliéf. Široké údolie dolného toku Torysy je charakterizované ako teplý, mierne vlhký klimatický okrsk s chladnou zimou. V priestore Sabinova sa priemerné teploty s narastajúcou nadmorskou výškou znižujú. Na hornom toku, za mestekom Lipany sa údolie Torysy síce opäť mierne rozširuje, no zo všetkých strán ho obklopujú hory, čoho výsledkom je oproti dolnému toku citeľné zníženie teploty.

HISTÓRIA BĀDANIA

Najstaršia zmienka o archeologických objavoch v sledovanom poriečí Torysy sa vzťahuje k dvom mimoriadne vzácnym hrobovým nálezom z doby rímskej, ktoré boli náhodne objavené v Ostrovanoch v rokoch 1790 a 1865 (*Henszlmann 1865*). S ohľadom na staršiu dobu vyzdvihnutia hrobových celkov z miesta *in situ*, v roku 1963 vykonal Archeologický ústav SAV v Ostrovanoch revíznny výskum. Jeho účelom bolo priamo v teréne spresniť miesto prvého bohatého hrobu (objaveného v r. 1790) a v prípade pozitívneho zistenia sa mali preskúmať aj ďalšie predpokladané hroby v jeho okolí. Revíznny výskum v Ostrovanoch na skúmaných plochách, Pri kaštieli a vo dvore a záhrade F. Štelbackého, doložil iba sídliskové nálezy pochádzajúce z viacerých prehistorických období a zo stredoveku (*Lamiová-Schmiedlová 1964*, 233–264). V prvej polovici 19. stor. sa na hradnom kopci vo Veľkom Šariši uskutočnili najstaršie štátom dotované vykopávky, ktoré mali zberateľský charakter.

Odborne monitorovaný prieskum a výskum územia v okolí stredného toku Torysy bolo možné realizovať až od polovice 20. stor. po zriadení Krajského múzea v Prešove. Na rekognoskácii terénu sa v tej dobe podieľali amatérski archeológovia J. Repčák, F. Blahuta, J. Leščák a neskôr aj O. Lórenc. Ich zistenia sa do odbornej literatúry dostávali priebežne pod odborným dohľadom V. Budinského-Kričku. S terénnou činnosťou F. Blahutu sa spájajú prvé záchranné výskumy v Prešove, v polohe situovanej južne od ulice Červenej armády, na ulici M. Čulena a v Cemjate na Zabíjanej, no i vo Veľkom Šariši Nad Dzikovým potokom (*Blahuta 1961b*, 227–232; 1963, 153–166, 169–171; *Budinský-Krička 1963*, 5, 37). V 50. a 60. rokoch 20. stor. sa na území východného Slovenska zrealizovali aj najstaršie metodicky odborne vedené archeologické výskumy. Skúmané boli lokality Jarovnice, časť Močidlany-Várhegy (*Budinský-Krička 1961*, 360, 361), Prešov-Pavlovičovo námestie, ul. Červenej armády a Budovateľská ulica (*Budinský-Krička 1963*, 5–7, 37) a už spomínané Ostrovany (*Lamiová-Schmiedlová 1964*). V 70. rokoch sa uskutočnilo niekoľko výskumov vo Veľkom Šariši na Šarišskom hrade (*Slivka 1979*, 247, 248; 1982, 141–159; *Slivka/Olexa 1977*, 258, 259). 80. a začiatok 90. rokov možno z pohľadu systematického terénneho výskumu centrálneho Šariša označiť ako „zlatý vek archeologického bádania“. Počas šiestich výskumných sezón bolo z veľkej časti preskúmané polykultúrne osídlenie v Šarišských Michaľanoch, na ostrožnom výbežku Fedelemka.

Tabela 2. Zoznam archeologických lokalít z horného a časti stredného toku Torusy. Legenda: NE – neolit; EN – eneolit; BZ – doba bronzová; HA – doba halštatská; LT – doba laténska; NX – nedatovateľné; PK – pravěk; RI – doba rímska; SN – doba sťahovania národov; ST – stredovek; ba – badenská kultúra; bu – bukovohorská kultúra; ga – gávská kultúra; la – skupina Lažňany; ll – kultúra s východnou lineárnou keramikou, mladšia fáza; lv – kultúra s východnou lineárnou keramikou; nz – kultúra Nyírség-Zatín; pi – pilinská kultúra; vm – skupina východoslovenských mohýl kultúry so šnúrovou keramikou; ml – mladá; sr – stredná; ne – neskorá; si – sídlisko; po – pohrebisko; no – nález ojedinelý; uh – nález hromadný; nc – neurčiteľné.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
1	Bodovce	–	Sabinov	Hradisko	si	BZ-ga, ST (8.–10. stor.)	Béres 1974, 113–131; Budinský-Krička 1967a, 164–185; 1981, 43
2	Brezovica	–	Sabinov	Kvakov	si	PK	Timura 2012, 59
3	Brezovica	–	Sabinov	Nad brehmi	si	RI	Timura 2012, 60
4	Drienica	–	Sabinov	Vrch Lysá	si	NX	Budinský-Krička 1981, 35, 36
5	Gregorovce	–	Prešov	Lány (Džiny, kóta 298)	si	EN-ba	Derfiňák/Vizdal 2013, 90
6	Gregorovce	–	Prešov	Kóta 280	si	RI	Lamiová-Schmiedlová 1969, 408
7	Gregorovce	–	Prešov	Tanarok	si	RI	Lamiová-Schmiedlová 1969, 408
8	Gregorovce	–	Prešov	Kúty	si	NE-bu	Tomášová 1987, 103
9	Gregorovce	–	Prešov	Modoroš	si	NE-bu	Budinský-Krička 1984, 55
10	Gregorovce	–	Prešov	Stredné pole	si	ST (9.–10. stor.)	Tomášová 1986a, 225
11	Jakovany	–	Sabinov	Pod hájom	si	PK	Timura 2012, 64
12	Jakubova Vola	–	Sabinov	Za kostolom	nc	EN	Tomášová 1998, 158
13	Jakubovany	–	Sabinov	Poloha 1	si	EN-ba	Béres 1993, 27
14	Jakubovany/Drienica	–	Sabinov	Poloha 2	si	EN(?)	Béres 1993, 27
15	Jakubovany	–	Sabinov	Poloha 3	si	EN(?)	Béres 1993, 27
16	Jakubovany	–	Sabinov	Lapiš	nc	EN	Tomášová 1988, 134, 135
17	Jakubovany	–	Sabinov	Široké	si	PK, BZ-ga(?)	Slivka/Mačala 1985, 216
18	Jarovnice	Močidlany	Sabinov	Várhegy	si	NE-bu, EN-nz, HA, ST	Budinský-Krička 1961, 360–361; Bátora 1983, 189; Slivka/Vallašek 1991, 125
19	Kamenica	–	Sabinov	Hrad (V suitinách)	no	RI	Roth/Soják 2001, 168
20	Lipany	–	Sabinov	Predné pole	si	PK	Timura 2012, 66
21	Malý Šariš	–	Prešov	Na horu (Žibota)	si	EN-ba	Tomášová/Uličný/Miroššayová 1998, 3
22	Malý Šariš	–	Prešov	Sosienky	si	BZ-ml	Tomášová/Uličný/Miroššayová 1998, 3
23	Medzany	–	Prešov	Nižný Počkaj (Nižný Várhegy)	si	BZ-ml, RI-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 54; Lamiová-Schmiedlová 1984a, 147; 1991, 62; Lamiová-Schmiedlová/Luštíková/Tomášová 2017, 11, 56–58
24	Medzany	–	Prešov	Bodorovec (Močarose)	si	BZ-ga, ST(?)	Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1991, 62; Karabinoš 2007, 101; 2009, 107
25	Medzany	–	Prešov	Kamenec	si	NE	Správa z obhliadky bez uvedenia autora (nepublikované)

Tabela 2. Pokračovanie.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
26	Medzany	-	Prešov	Pod západným úpäťm hradného kopca	si	EN, BZ-ga, HA, LT-ne, RI, ST (9. stor.)	Budinský-Krička 1984, 55, 56
27	Ostrovany	-	Sabinov	Intravilán	si, no	NE-bu, EN-la, ba, LT, RI-ml	Kaminská 1983, 125; Tokárová/Vizdal 2013, 256
28	Ostrovany	-	Sabinov	Východne od cigánskej kolónie	si	NE-bu, RI-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 54; Lamiová 1963a
29	Ostrovany	-	Sabinov	Južne od cintorína	si	RI-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 54, 55
30	Ostrovany	-	Sabinov	Nad Imunou	si	NE-iv, BZ-ga, HA, RI-ml, ne, ST (8.-9. stor.)	Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1987, 65, 66; 1988, 86, 87; 1990, 105, 106; 1992, 68, 69; 1993, 79, 80; Lamiová-Schmiedlová/Luštíková/Tomášová, 2017, 9, 42-55, 58-67
31	Ostrovany	-	Sabinov	Pri kaštieli; Dvor a záhrada F. Šteľbackého	kniežací hrob; si	NE-bu, EN-la, BZ-st, HA, RI-ne, ST (12.-13. stor.)	Lamiová-Schmiedlová 1964, 238, 247; Prohászka 2006
32	Ostrovany	-	Sabinov	Za cestou naproti cintorínu	si	EN-ba, RI	Lamiová-Schmiedlová 1984b, 131-135; Šiška 1983
33	Ostrovany/Ražňany	-	Sabinov	Západne od cigánskej kolónie	si	ST	Lamiová-Schmiedlová 1963b
34	Pečovská Nová Ves	-	Sabinov	Na okružnej	no	RI	Názezy III, 1978, 118
35	Pečovská Nová Ves	-	Sabinov	Nad JRD	si	RI	Timura 2012, 75-76
36	Prešov	-	Prešov	Mýto (ul. Červenej armády)	si	BZ-ml, RI	Budinský-Krička 1963, 5; Hajnalová 1978, 85
37	Prešov	-	Prešov	Rúrky (Na rúrkach)	si	EN	Tomášová 1987, 103
38	Prešov	-	Prešov	Pod Bikošom	si	NE-iv, bu, BZ, HA, LT-ne, RI-ml, ST (8.-9. stor.)	Béres/Tomášová 1991, 28; Tomášová 1990, 161; 1992, 97
39	Prešov	-	Prešov	Kráľova hora	si	NE-iv, bu	Luštíková, v tlači; Tomášová 1997, 175
40	Prešov	-	Prešov	Pod Kalváriou	si	NE, BZ, HA, LT-ne, RI, ST	Miroššayová/Tomášová 2001b, 153, 154
41	Prešov	-	Prešov	ul. M. Čulena (Sídliisko II)	si	BZ-sr, LT, SN	Blahuta 1963, 153-166; Budinský-Krička 1965, 39-46; Tomášová/Béres 2003, 149, 150
42	Prešov	-	Prešov	Hypermarket Tesco	si	NE-bu	Hreha 2008, 71, 72
43	Prešov	-	Prešov	Volgogradská ul.	po	BZ-sr	Tomášová 1986b, 225, 226
44	Prešov	-	Prešov	Južne od ul. Červenej armády	si	RI	Budinský-Krička 1963, 5, 37
45	Prešov	-	Prešov	Mičurínova ul.	uh	RI	Názezy III, 1978, 52; Kolníková 1968, 247-253
46	Prešov	-	Prešov	Budovateľská ul. a Pavlovičovo námestie	si	RI	Blahuta 1961a, 194, 195; Budinský-Krička 1963, 5
47	Prešov	Cemjata	Prešov	Kúpeľný les	no	EN	Tomášová 1998, 158
48	Prešov	Cemjata	Prešov	Zabíjaná	po	EN-vm(?), ST (8.-9. stor.)	Blahuta 1961b, 227-232; Budinský-Krička 1984, 53; Tomášová/Béres 2002, 207
49	Ratvaj	-	Sabinov	Pod Čertinou	si	NE-bu	Tomášová 1987, 103

Tabela 2. Pokračovanie.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
50	Ražňany	–	Sabinov	Juhovýchodne od obce	si	EN-ba, BZ-ml, LT-st, RI-st, ml, SN	Šiška 1966, 82; Pleta/Soják 2008, 122
51	Ražňany	–	Sabinov	Farské (Kamence, resp. Ostrovianske)	si	PK, RI-ml, ne	Karabinoš/Vizdal 2013, 113, 114; 2016, 125, 126; Lamiová 1962, 33, 34
52	Ražňany	–	Sabinov	Vyšňové (kóta 348,2)	si	PK, HA	Lamiová/Schmiedlová 1963c
53	Sabinov	–	Sabinov	Pri mlyne	si	PK	Správa z obhliadky bez uvedenia autora (nepublikované)
54	Sabinov	Orkucany	Sabinov	Lúky	si	PK	Timura 2012, 69
55	Sabinov	–	Sabinov	Nad Benzinkou	si	PK	Bárta 1983, 34
56	Sabinov	–	Sabinov	Kapoiňa (Vyšná kapinka)	si	PK	Timura 2012, 78
57	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Fedelemka (Pod lesom Giráš)	si, po	NE-iv, bu, EN-la, ba, BZ-ga	Budinský-Krička 1979, 56; 1981, 43; Čaplovič/Gašaj/Olexa 1978, 66; Horváthová 2010, 15–18, 106–126; Hreha/Šiška 2015, 174–201; Illášová 1990, 68; Jakob 1982, 109; Šiška 1982, 272–275; 1983, 239; 1984, 211; 1985, 227; 1986, 219, 220; 1988, 132, 133
58	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Giráš I-III	si	NE-bu, BZ, HA	Illášová 1990, 68; Timura 2012, 80, 81
59	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Za verchom	si	NE-iv, EN-ba, nz(?), RI	Budinský-Krička 1980, 47, 48
60	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Oproti Fedelemke (za potokom)	si	NE-iv	Šiška 1982, 272
61	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Smetisko závodu Imuna	si	NE-bu, BZ-pi, RI, ST (9. stor.)	Lamiová-Schmiedlová 1983, 158, 159
62	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Imuna	si	EN-ba	Illášová 1990, 68
63	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Kóta 301	si	NE, BZ-ga, ST (8.–9. stor.)	Illášová 1990, 68; Timura 2012, 81
64	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Ortáš	si	NE	Illášová 1990, 68, 69
65	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Pri kapinke	si	BZ, RI	Lorenc/Vizdal/Vizdal 2013, 165
66	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Stredné pole (pravobrežná terasa Veľkého potoka pri vodojeme)	si	HA	Lorenc/Vizdal/Vizdal 2013, 165
67	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Briežky	si	NE, EN	Timura 2012, 79
68	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Michaľanska hura	si	EN-ba, RI	Timura 2012, 82
69	Šarišské Sokolovce	–	Sabinov	Kóta 493,6	si	PK	Timura 2012, 84
70	Torysa	–	Sabinov	Roveň	si	EN	Timura 2012, 85
71	Torysa	–	Sabinov	Úvozy	si	RI	Timura 2012, 85
72	Veľký Šariš	–	Prešov	Hradný vrch	si	NE-iv, bu, EN-ba, BZ-ga, LT-ne, ST	Harčár/Uličný 2015, 103, 104; Šivka 1979, 247, 248; 1982, 141–159; Šivka/Olexa 1977, 258, 259
73	Veľký Šariš	–	Prešov	Záhradkárska osada	uh	BZ-ml	Miroššayová/Tomášová 2001b, 154, 155

Tabela 2. Pokračovanie.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
74	Veľký Šariš	–	Prešov	Ihrisko (bývalý park Rákocziho kaštieľa)	si	NE-bu, EN-ba, BZ-ga, HA, RI-mi, ST-vc	Čaplovíč/Gašaj/Olexa 1978, 67; Slivka 1974
75	Veľký Šariš	–	Prešov	Severovýchodné úpäťte hradného kopca	no	HA, LT,	Tomášová 2001, 202
76	Veľký Šariš	–	Prešov	Úpäťte východného svahu hradného kopca	si	BZ-pi(?), ga	Karabinoš/Vizdal 2007, 102
77	Veľký Šariš	–	Prešov	Pri železničnej stanici	si	BZ	Hreha 2004, 74
78	Veľký Šariš	–	Prešov	Terasa nad Dzikovým potokom	si	NE, EN	Blahuta 1963, 169–178; Vizdal/Derfiňák 2006, 213
79	Veľký Šariš	–	Prešov	Dúbrava	si	NE, EN	Vizdal/Derfiňák 2004, 201
80	Veľký Šariš	–	Prešov	Na harminy	si	NE-ly, bu, ne, EN-ba, LT(?), RI-mi, ne	Tomášová/Karabinoš 2006, 195
81	Veľký Šariš	–	Prešov	Kaplnka sv. Kunhuty	si, po	NE-bu, ne, EN-ba, BZ, LT, RI	Čurný 2015, 65–66; Horváthová et al. 2017, 1–22
82	Veľký Šariš	–	Prešov	Zárez cesty do Medzian (Hliník na Chmelníku)	si	BZ-sr, mi, RI	Lamiová-Schmidlová 1969, 456, Šiška 1961, 298
83	Veľký Šariš	–	Prešov	Kóta 375,6	si	EN	Timura 2012, 89
84	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Šľachtiteľská stanica žrebčína	si	RI-mi	Budinský-Krička 1977, 74
85	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Pod prepadliskami	si	BZ-ga	Budinský-Krička 1977, 74, 75
86	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Stredný hrab	po	EN-vm, HA	Budinský-Krička 1967b, 280; 1984, 56
87	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Sordok	si	EN-ba, BZ-mi, ne	Budinský-Krička 1984, 56
88	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Záhrada domu A. Klimku (č. 974)	si	LT-ne, HA(?)	Budinský-Krička 1984, 56
89	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Jahodová ulica	si	BZ, ST-vc	Hreha 2004, 75
90	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Kozí chrbát	si	EN-po	Budinský-Krička 1967b, 279
91	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Okruhliak (Kozí rožok, Tri harby, Stredný harb)	po	EN-po	Budinský-Krička 1967b, 279
92	Župčany	–	Prešov	Medzi Šarišským potokom a cestou do Župčian	si	RI, ST	Budinský-Krička 1976, 50, 51
93	Župčany	–	Prešov	Východne od kostola	si	BZ-mi	Budinský-Krička 1976, 50, 51
94	Župčany	–	Prešov	Nad hradskou I	si	NE-bu, BZ	Hreha/Lušťiková/Bielich 2008, 73
95	Župčany	–	Prešov	Nad hradskou II	si	NE-bu, BZ	Hreha/Lušťiková/Bielich 2008, 73
96*	Prešov	–	Prešov	Za židovským cintorinom (kóta 296)	si	Ne-ll, ST (6.–8. stor.)	Vizdal 1992, 103

* Lokalita je zaradená mimo abecedného poradia z dôvodu dodatočného doplnenia tabuľky.

S prihliadnutím na kvantitu objavených nálezov a kvalitu zdokumentovaných nálezových situácií môžeme polohu Fedelemka v širšej severopotickej oblasti považovať za jednu z nosných lokalít pre výskum mladšej a neskorej doby kamennej (Horváthová 2010; Hreha/Šiška 2015, tam ďalšia citovaná literatúra). Pre poznanie mladšej doby rímskej na východnom Slovensku majú dodnes zásadný význam výsledky výskumu v Ostrovanoch, v polohe Nad Imunou (Lamiová-Schmiedlová/Lušítková/Tomášová 2017, 8, 9). Získané poznatky o podobe materiálnej kultúry miestneho obyvateľstva z doby rímskej vhodne doplnil aj ďalší len jednosezónny výskum v susedných Medzanoch, v polohe Nižný Počkaj, nazývanej aj Nižný Várhegy (Lamiová-Schmiedlová/Lušítková/Tomášová 2017, 11). V závere 20. stor. sa v súvislosti s rozvojom infraštruktúry Prešova a jeho okolia začali efektívnejšie sledovať stavebné zemné práce na už evidovaných i potenciálnych archeologických lokalitách. Spomenúť možno záchranné výskumy v Prešove na Volgogradskej ulici (Tomášová 1986b, 225, 226), Pod Bikošom (Béreš/Tomášová 1991, 28; Tomášová 1990, 161; 1992, 97), na Kráľovej hore (Tomášová 1997, 175) či Pod Kalváriou (Miroššajová/Tomášová 2001b, 153). Trend stavebného rozvoja sa po roku 2000 ešte zintenzívnil a extenzívne pretrváva až dodnes. Na známych lokalitách v Prešove, evidovaných pod označením Sídliisko II a III, sa podarilo zdokumentovať viacero sídliskových objektov (Hreha 2008, 71; Tomášová/Béreš 2003, 149, 150). Zaznamenané boli aj nové archeologické lokality s doloženým osídlením v niektorých z období mladšieho praveku až včasného stredoveku, konkr. Medzany-Bodorovec (Karabinoš 2007, 101; 2009, 107) a Župčany-Nad hradskou I, II (Hreha/Lušítková/Bielich 2008, 73). Prekvapivé výsledky priniesli taktiež výskumné aktivity na neskoroneolitickom a včasnoslávskom mohylníku v Prešove na Cemjate (Tomášová/Béreš 2002, 207), na sídlisku z mladšej až neskorej doby rímskej v Ražňanoch, v polohe Farské (Karabinoš/Vizdal 2013, 113; 2016, 125, 126) a napokon aj vo Veľkom Šariši, poloha Na Harminy, kde sa archeologickým výskumom kombinovaným s geofyzikálnym prieskumom podarilo exaktne doložiť výskyt stavebných objektov a hrobov súvisiacich s existenciou už zaniknutého augustiniánskeho kláštora (Tomášová/Karabinoš 2006, 195, 196). Menšie sondážne výskumy boli uskutočnené v areáloch dvoch národných kultúrnych pamiatok vo Veľkom Šariši, na Hrade Šariš, presnejšie na ploche dovtedy archeologicky nepreskúmanej veže 9 (Harčar/Uličný 2015, 103, 104) a v interiéri a exteriéri Kaplnky sv. Kunhuty, kde bola zdokumentovaná sídlisková stratigrafia z novoveku, stredoveku, doby laténskej a bronzovej, no rovnako sa na tomto mieste podarilo odкрыť aj stredoveké kostrové hroby, jeden neporušený a ďalší porušený žiarový hrob badenskej kultúry (Čurný 2015, 65, 66; Horváthová et al. 2017, 1–22). Téma zhodnotenia prehistorického a včasnohistorického osídlenia v okolí hornej Torysy, s dôrazom na prieskum terénu nad líniou Sabinov-Drienica, sa pred časom v magisterskej práci venoval aj J. Timura (2012).⁴

TVORBA INFORMAČNEJ BÁZY, METODIKA A KRITIKA PRAMEŇOV

Zdrojové dáta sú z väčšej časti vyexcerpované z publikovaných prameňov uvedených v zozname literatúry, prevažne však z neperiodickej série časopisu AVANS⁵ s vročením 1975 až 2016. Zohľadnené boli aj staršie nezverejnené záznamy uložené v archíve Oddelenia pre výskum východného Slovenska v Košiciach, novšie zistenia J. Timuru sprístupnené v jeho magisterskej práci, ako aj výsledky sporadických prieskumov horného toku Torysy autormi príspevku.

Za hlavné evidenčné jednotky sme zvolili jednotlivé archeologické náleziská, ktoré v súlade s príslušnou odbornou literatúrou definujeme ako komponenty, teda „*prostorové, chronologické [...] celky, vzniklé kumulací artefaktů a ekofaktů v někdejších areálech aktivit*“ (Kuna 2004, 305). V našom prípade evidované komponenty neponímame ako funkčné celky, keďže vzhľadom na stav výskumu tento rys často nedokážeme posúdiť.

Lokality boli signované do máp v podobe bodu. Ich poloha je udávaná absolútne (súradnice X a Y) i relatívne (slovný popis polohy) a podrobená je niekoľkonásobnej kontrole komparáciou so súčasnými mapovými podkladmi (základná mapa v mierke 1 : 10 000, topografická mapa v mierke 1 : 25 000, satelitné snímky). Po overení lokalít na mapových podkladoch sa zistilo, že niektoré polohy sú v citovanej literatúre zaradené do nesprávnych územno-technických jednotiek, katastrov. V týchto prípadoch sme zaradenie lokalít korigovali podľa aktuálnych katastrálnych hraníc zverejnených na internetovej stránke www.zbgis.skgeodesy.sk. (tabela 3). Ak sa lokality nedali na súčasných mapách spoľahlivo lokalizovať, z ďalších analýz

⁴ Ďakujeme J. Timurovi za poskytnutie jeho nepublikovanej magisterskej práce za účelom zohľadnenia výsledkov jeho prieskumov pri zostavovaní našej databázy nálezísk.

⁵ Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku. Časopis Archeologického ústavu SAV.

Tabela 3. Korigovanie archeologických lokalít v územno-technických jednotkách.

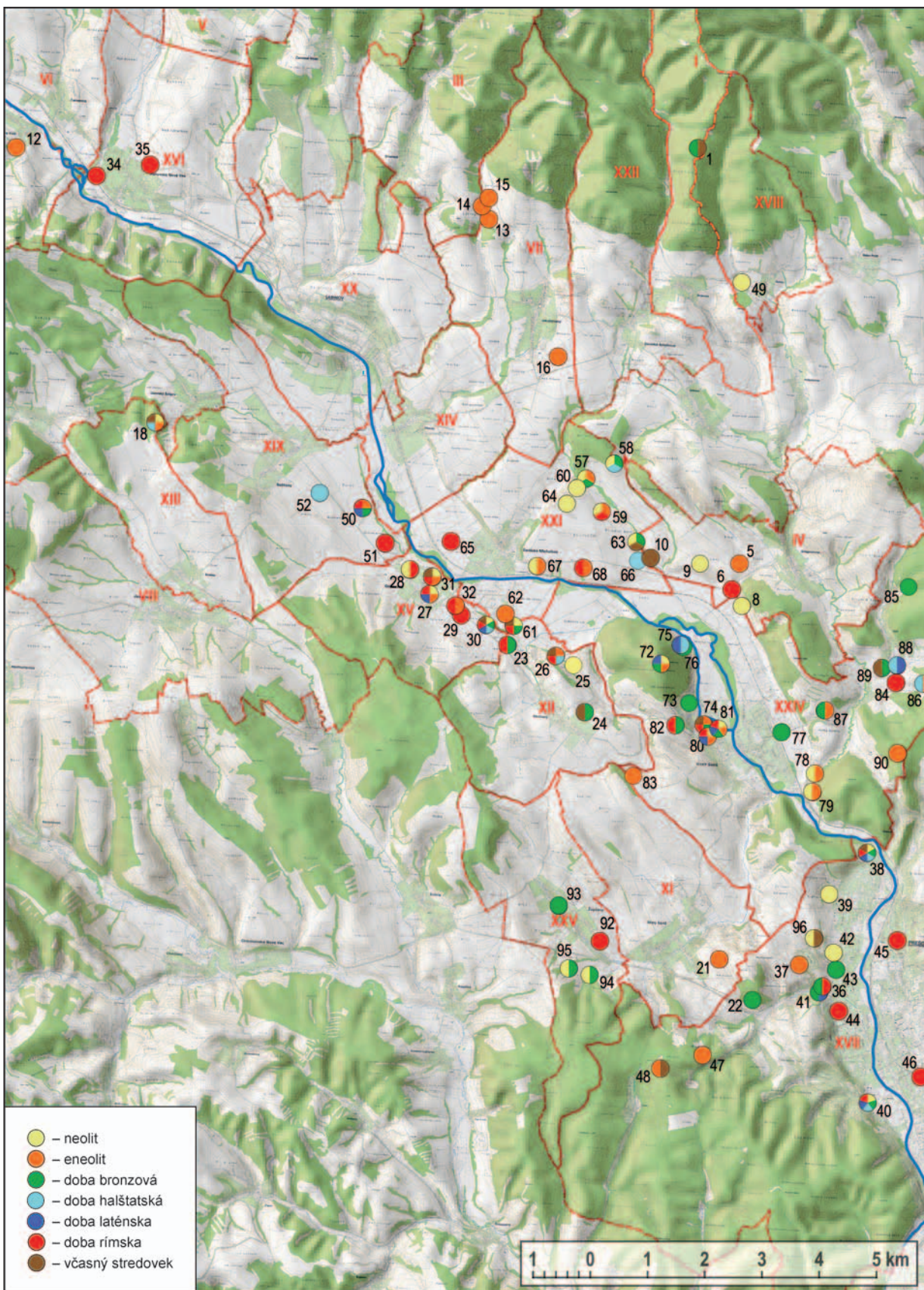
Číslo lokality	Súčasná označenie katastra	Pôvodné označenie katastra	Názov polohy	Literatúra
1	Bodovce	Šarišské Sokolovce	Hradisko	<i>Béres 1974</i> , 113-131; <i>Budinský-Krička 1967a</i> , 164-185; <i>1981</i> , 43
8	Gregorovce	Veľký Šariš	Kúty	<i>Tomášová 1987</i> , 103
9	Gregorovce	Šarišské Michaľany	Modoroš	<i>Budinský-Krička 1984</i> , 55
10	Gregorovce	Šarišské Michaľany	Stredné pole	<i>Tomášová 1986a</i> , 225
14	Jakubovany/Drienica	Jakubovany	Poloha 2	<i>Béres 1993</i> , 27
17	Jakubovany	Orkucany	Široké	<i>Slivka/Mačala 1985</i> , 216
26	Medzany	Veľký Šariš	Pod západným úpäťm hradného kopca	<i>Budinský-Krička 1984</i> , 55, 56
48	Prešov	Malý Šariš	Zabijaná	<i>Blahuta 1961b</i> , 227 nn; <i>Budinský-Krička 1984</i> , 53
55	Sabinov, miestna časť Orkucany	Orkucany	Nad benzinkou	<i>Bárta 1983</i> , 34

boli vyradené. Skompletizované údaje z overených lokalít sme v následnom procese zadávali do digitálneho modelu reliéfu krajiny vytvoreného v programe QGIS z vrstvenicovej mapy 1 : 50 000⁶. Našou snahou v tejto etape výskumu bolo roztriediť osídlenie na polohy toho istého typu, ktoré by mali zodpovedať konkrétnemu vzoru reakcie na životné prostredie a zrkadliť istý spôsob jeho využitia.

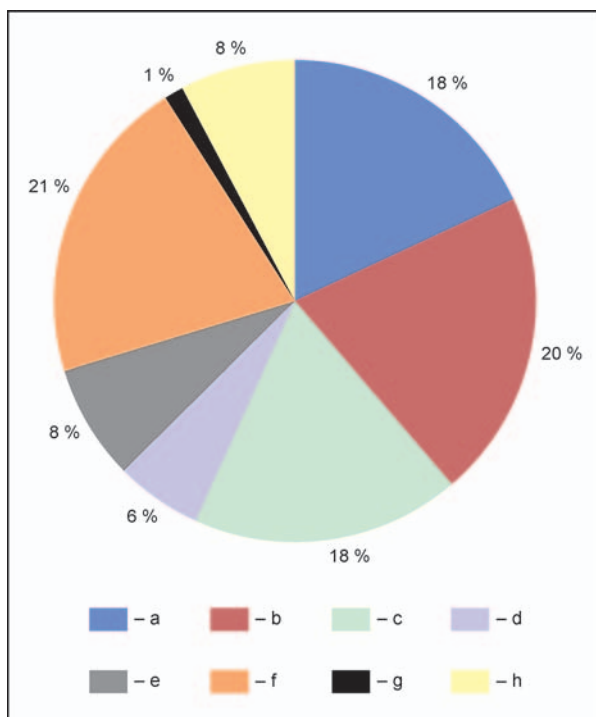
Sledované boli faktory potrebné pre výskum analýz: krajinného reliéfu (nadmorská výška, prevýšenie nad Torysou, prevýšenie nad okolím s polomerom 100 m, sklon terénu, orientácia), spresnenia vzdialenosti (vzdušná vzdialenosť k riečnej osi, teda Toryse, a vzdušná vzdialenosť k lokálnemu toku) a environmentálnych podmienok (skladba pôd na lokalite). Niektoré z faktorov, ktoré sa spomínajú v odbornej literatúre (pozri napr. *Blažová/Lieskovský 2011*; *Lieskovský et al. 2015*, 87 nn), neboli zámerne sledované, keďže vzhľadom na nedostatočný počet lokalít nezamýšľame vytvárať predikčný model osídlenia danej krajiny, ani uskutočniť hĺbkovú analýzu súboru. Sme si vedomí aj istých nepresností. Pri vzdialenostných analýzach uvádzame vzdialenosti lokalít k dnešným korytám miestnych tokov. Je známe, že toky v minulosti viackrát zmenili trasu, čo názorne ilustruje aj konfrontácia ich dnešných trás s mapami I. a II. vojenského mapovania, avšak presnejšie trasovanie riečnej siete v jednotlivých obdobiach praveku nie je v danom regióne za súčasného stavu poznatkov možné. Nepresnosti mohli vzniknúť aj pri faktore sledovania skladby pôd, keďže sme mali prístup len k relatívne málo presnej mape pôd v mierke 1 : 400 000.⁷ Črtajúci sa obraz osídlenia horného toku Torysy, tak ako sa javí v súčasnosti, bude nevyhnutné dopĺňať a korigovať. Naším zámerom bolo skôr základné triedenie nálezísk regiónu podľa období od neolitu po 10. stor. a zhodnotenie ich vzťahu k sledovaným ekoparametrom, no taktiež konfrontácia takto získaných výsledkov medzi jednotlivými archeologickými kultúrami navzájom. Vybraté faktory by mali k sledovaniu tohto cieľa podľa našej mienky dostačovať. Vyššie vymenované faktory, ktoré tvoria súčasť popisu lokalít, možno charakterizovať ako kardinálny typ deskriptora, preto pri ich vyhodnotení možno použiť niektoré zo štatistických metód. V tomto predstavuje výnimku faktor „pôdy“, kde bol zvolený postup už zmieneného autorského kolektívu (*Lieskovský et al. 2015*) a ako premennú sme použili „produkčný potenciál“, ktorá ohodnocuje pôdy v 100 bodovej stupnici. Údaje sme čerpali z citovanej publikácie (*Lieskovský et al. 2015*, 97 nn, tab. 4: 2). V prvom kroku rozboru, ktorý predstavovala analýza hlavných komponentov, sa ukázalo, že jedným z rozhodujúcich faktorov zoskupovania do zhlukov je vzdialenosť od hlavnej riečnej osi, teda od Torysy, s ktorou vzhľadom na charakter terénu (horské údolie) narastá nadmorská výška. To nás napokon priviedlo použiť ako najjednoduchšiu metódu triedenia zonáciu na základe regresného lineárneho modelu, v ktorom sa závislosť oboch sledovaných premenných a s tým súvisiaca zonácia zreteľne prejaví (k tomu pozri napr. *Pekár/Brabec 2009*, 41 nn). Triedenie sme realizovali v štatistickom

⁶ Uvedomujeme si, že vinou danej mierky mohlo dôjsť k istým nepresnostiam nameraných dát avšak podrobnejšiu mapu sme k dispozícii nemali.

⁷ Mapa je dostupná na internetovej adrese http://sscri.vupop.sk/arcgis/services/vupop_wms/MapServer/WMServer?REQUEST=GetCapabilities&SERVICE=WMS&VERSION=1.3.0.

Obr. 2. Osídlenie sledovaného toku Torisy od stredného neolitu po včasný. Číslovanie katastrov označené rímskymi číslami sa zhoduje s ich popisom pod obr. 1. Čísla na mape zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2. Ostatné pozri legendu.

Obr. 3. Percentuálne zastúpenie osídlenia v jednotlivých obdobiach praveku a včasného stredoveku. Legenda: a – NE; b – EN; c – BZ; d – HA; e – LT; f – RI; g – SN; h – ST.

ženým obdobiam, aj keď v komparácii prihliadneme i na ostatné, menej zastúpené éry. Musíme napokon priznať, že ani zmienené výraznejšie osídlenie počas neolitu, eneolitu a doby bronzovej, striktné vzaté, nedisponuje štatisticky významným počtom lokalít, najmä ak pracujeme s dátami prislúchajúcimi konkrétnym archeologickým kultúram. Z tohto dôvodu z neolitu našu pozornosť sústredíme na bukovo-horskú kultúru a potlačíme v regióne menej zastúpenú kultúru s východnou lineárnou keramikou (skupinu Tiszadob). V eneolite sa zameriame na badenskú kultúru, v dobe bronzovej budeme dovedna hodnotiť pilinskú a gávsku kultúru a pominieme náleziská zo staršej doby bronzovej. Iba dobu laténsku, rímsku a obdobie včasného stredoveku vnímame s ohľadom na kontext ako tri samostatné celky.

Neolit

Na sledovanom území rozpoznávame zásah dvoch neolitických kultúr, staršej kultúry s východnou lineárnou keramikou, zastúpenej najmä skupinou Tiszadob, resp. Kapušany-Tiszadob a mladšej bukovo-horskej kultúry. Viaceré lokality z tohto obdobia sa nepodarilo kultúrne identifikovať, no minimálne na dvoch polohách (Veľký Šariš, 80 a 81) vieme doložiť aj nálezy z najmladšej vývojovej etapy neolitu (Čurný 2015, 65, 66; Tomášová/Karabinoš 2006, 195). Z vymenovaných entít sa budeme podrobnejšie venovať len polohám s preukázaným osídlením bukovo-horskej kultúry, keďže kultúru s východnou lineárnou keramikou nezastupuje dostatočný počet nálezísk (spolu ich je sedem, no len štyri z nich autori správ priradujú skupine Tiszadob). V regióne sa našlo spolu 18 lokalít s bukovo-horským osídlením, pričom na ôsmich z nich sa zrealizovali maloplošné záchranné výskumy. Systematický výskum sa uskutočnil len v Šarišských Michaľanoch, v polohe Fedelemka (Hreha/Šiška 2015, 174–201, tam ďalšia citovaná literatúra). Lokality bukovo-horskej kultúry sú rozptýlené na polohách s nadmorskou výškou dosahujúcou od 255 do 560 m asi na 15 km dlhom úseku v prešovskom údolí⁹ a na južnom

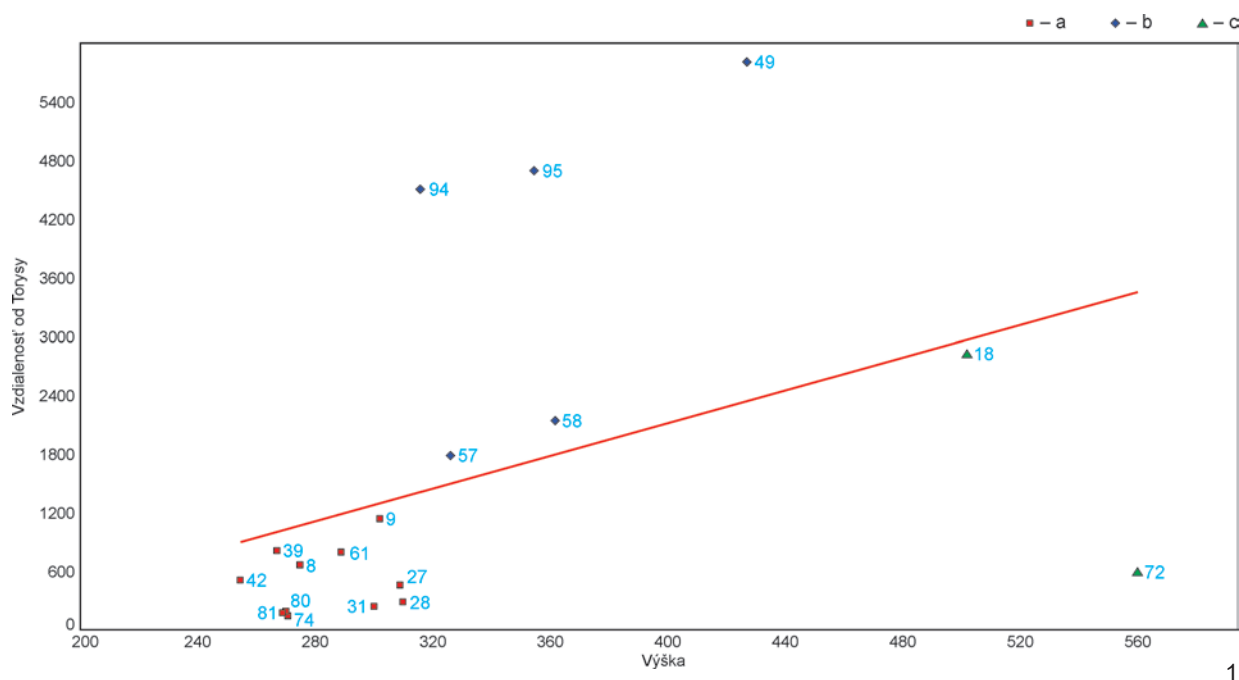
programe Past3. Vytriedené skupiny s istými obmenami zodpovedali zhlukom získaným analýzou hlavných komponentov.⁸ Zistené rozdiely sú uvedené pri popise jednotlivých skupín.

Analýza sídliskových pomerov

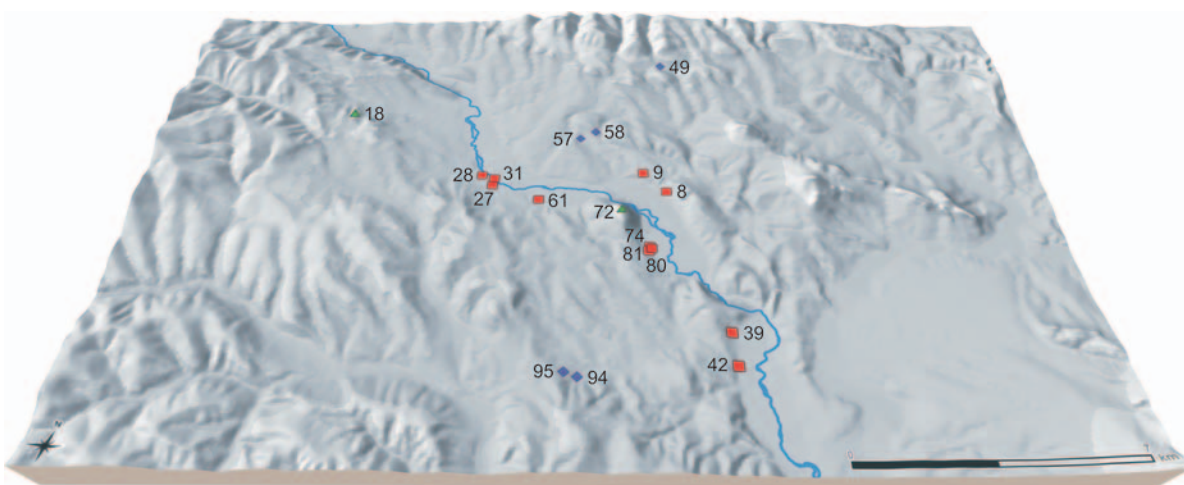
Hodnotený súbor pozostáva z 96 lokalít zachytených v katastrach 23 obcí a ich administratívnych častí. Z viacerých lokalít disponujeme dokladmi o polykultúrnom osídlení, naopak na niektorých z nich sa objavili nálezy len z jedného obdobia (tabela 2). Súhrnom možno uviesť, že v sledovanom regióne evidujeme náleziská z neolitu, eneolitu, doby bronzovej, halštatskej, laténskej, rímskej, sťahovania národov a včasného stredoveku (obr. 2). V súbore je počtom nálezísk najhojnejšie zastúpený neolit, eneolit, doba bronzová, laténska a rímska (ich podiel s výnimkou laténu osciluje okolo 20 %), kým zo staršej doby železnej, doby sťahovania národov a včasného stredoveku pri súčasnom stave výskumu v regióne registrujeme výrazne menej lokalít (obr. 3). Vzhľadom na to, že pri analýze sídliskových pomerov (najmä pri štatistickom spracovaní) hrá rolu aj veľkosť hodnotenej vzorky, budeme sa v ďalšom texte venovať najmä početnejším dolo-

⁸ Pretože sme sa napokon rozhodli použiť inú metódu triedenia (pozri vyššie) a aby sme nezahltli text rozsiahlou grafickou prílohou, výsledky analýzy hlavných komponentov v grafickej podobe nepublikujeme a spomínáme ich, len keď je to nutné.

⁹ Termín prešovské údolie (resp. údolie/dolina Prešova) používame aj v ďalšom texte ako pomocné pomenovanie pre výbežok Košickej kotliny, ktorý nemá vlastný geografický názov. Ide o asi 4 km dlhú a 1,5 km širokú dolinu orientovanú severo-južne, ktorú v súčasnosti celú zaberá mestská zástavba Prešova.

1

2

Obr. 4. Osídlenie bukovohorskej kultúry. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torusy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

konci Šarišského podolia, a to ako v údolí, tak i v príľahlej pahorkatine (obr. 4: 1). V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú do troch, resp. štyroch zón (obr. 4: 2).

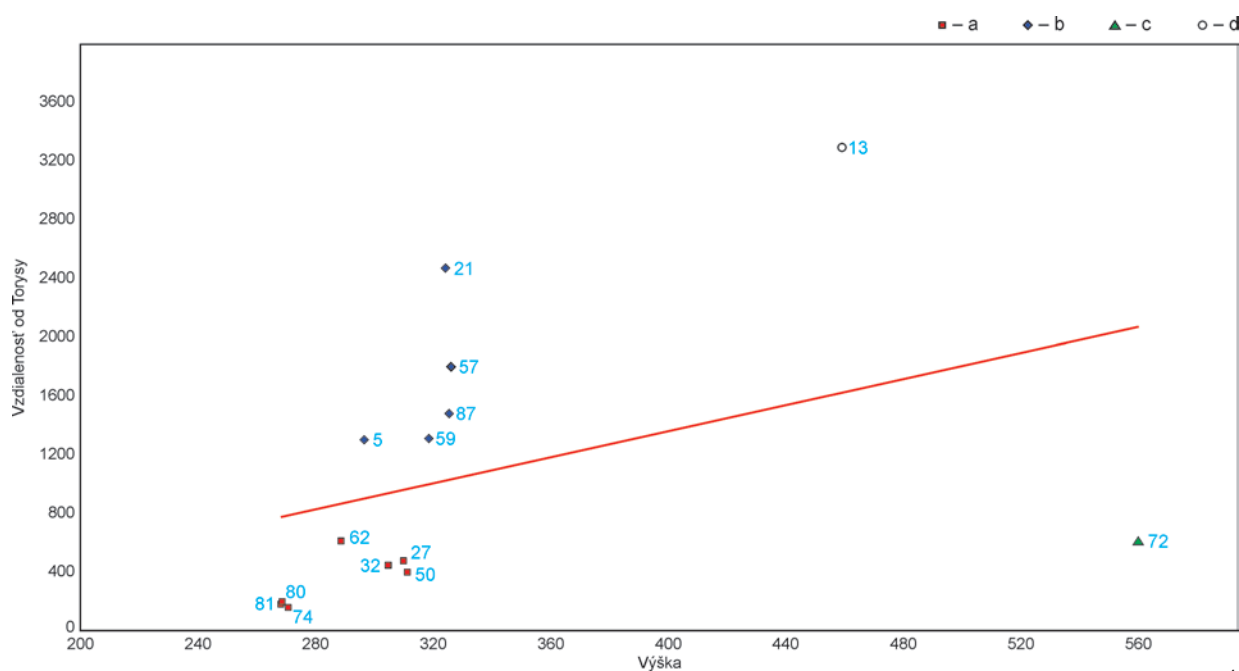
Najpočetnejšia skupina polôh sa nachádza v 1. zóne, ktorá zaberá inundačné územie Torusy. Sem náleží 11 lokalít, teda 61 % položiek z bukovohorského súboru (8, 9, 27, 28, 31, 39, 42, 61, 74, 80, 81). Osídlenie 1. zóny je doložené v nadmorskej výške 254,6 až 309,9 m, avšak najviac lokalít sa vyskytuje v intervale 268 až 302 m. Stredová hodnota (medián) nadmorskej výšky je 274,9 m. Vzhľadom na polohu (v inundácii) sa lokality nachádzajú relatívne blízko dnešného toku Torusy (od 300 do 1170 m, najčastejší výskyt od 394 do 811 m, priemerne 596 m, medián 476 m). V inundácii sú najvzdialenejšie situované lokality v katastri Gregoroviec na východnom okraji údolia (8, 9). Polohy majú blízko aj k miestnym tokom, stredná vzdialenosť má hodnotu 113 m, najčastejšie sa vzdialenosť pohybuje v intervale 57 až 260 m, extrém (838 m) tu predstavuje poloha Prešov-Kráľová hora (39). Keďže sa polohy nachádzajú v plochom teréne inundácie, vysoké hodnoty nedosahuje ani prevýšenie nad dnom údolia (od 0 do

26 m, najčastejšie od 3 do 17 m, stred na 6 m) a najbližším okolím (od 0 do 17 m, najčastejšie od 3 do 9 m, stred na 0 m), ba ani sklon terénu (od 0,4 do 4,7°, najčastejšie od 0,7 do 2,8°, stred na 2°). Z hodnotených deskriptorov sa javí zaujímavá orientácia náleziska na svetovú stranu. Zistené hodnoty sa síce pohybujú v rozmedzí 30 až 207°, avšak s najčastejším výskytom v intervale 50 až 105° a stredom na 93°. Extrémne vysoké hodnoty dosahujú lokality v katastri Gregoroviec situovaných na opačnú stranu údolia ako väčšina položiek súboru. Práve orientácia polôh z Gregoroviec (8, 9), zdá sa, potvrdzuje pravidlo, že bukovohorská populácia v 1. zóne okupovala terén s výhľadom na Torysu, teda na komunikačnú os priestoru. Poslednou hodnotenou položkou bol pôdny pokrov na lokalite. Aj v tomto prípade sa črtá pomerne jednotná charakteristika osídlenia zóny. Lokality sa z veľkej časti nachádzali na fluvizemiach, resp. i na hnedozemiach pseudoglejových, teda na pôdach v miestnom kontexte úrodných, a len v polohe Gregorovce-Modoroš (Dĺžiny 9) sa vyskytli pôdy skôr neúrodné (kambizeme). Ako už bolo spomenuté, pri konfrontácii lineárneho modelu s výsledkami analýzy hlavných komponentov sa ukázalo, že od pomerne homogénnej skupiny nálezísk v 1. zóne sa odlišuje lokalita Prešov-Kráľova hora (39), a to najmä dvoma hodnotami, totiž prevýšením nad miestnym tokom (v tomto prípade Torysy) a sklonom terénu. Bukovohorský objekt sa zistil v ryhe na vcelku strmej stráni nad dnom údolia, bol teda umiestnený pomerne atypicky (*Luščíková, v tlači*).

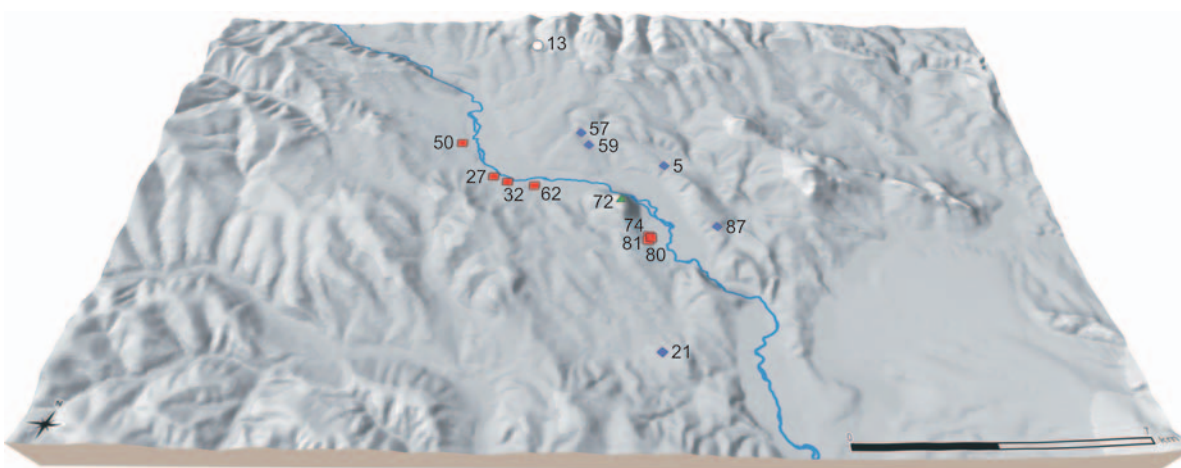
Do 2. zóny lineárneho modelu osídlenia regiónu spadá päť bukovohorských lokalít, čo z celkového počtu zodpovedá 28 %. Patria sem položky 49, 57, 58, 94 a 95, ktoré s ohľadom na vzdialenosť od Torysy možno rozdeliť na dve skupiny. Náleziská 57 a 58 v katastri Šarišských Michalian (2170 m, resp. 825 m) sa touto hodnotou približujú skôr polohám z 1. inundačnej zóny. Lokality 94, 95 zo Župčian a 49 z Ratvaj sa od Torysy značne vzdialené (4540 m, resp. 4725 m). Takéto rozdelenie potvrdzujú aj analýzy hlavných komponentov. Do spoločnej zóny ich tak možno zaradiť s ohľadom na nadmorskú výšku (rozptyl od 316 do 428 m, najčastejší výskyt v intervale 321 až 395 m s mediánom na 355 m, extrémnu výšku má poloha Ratvaj-Pod Čertinou, 427 m) a situovanie na horný koniec bočných údolí. Ako je už uvedené, vzdialenosť od riečnej osi u podskupín určuje hĺbka bočného údolia (medián 1987 m verzus 5037 m). Vzhľadom na zvlnený ráz terénu má prevýšenie nad dnom hlavného údolia Torysy vcelku veľký rozptyl (od 36 do 147 m n. m. s najčastejším výskytom od 46 do 121 m a s mediánom na 78 m). Prevýšenie nad okolím má rozptyl menší (od 0 do 21 m, najčastejšie medzi 0 a 13 m, s mediánom na 3 m, teda v tomto sa podobajú polohám z 1. zóny). Lokality sa opäť nachádzajú v blízkosti lokálneho vodného zdroja (od 26 do 236 m, najčastejšie od 43 do 165 m, medián na 83 m), avšak sklon terénu majú väčší ako náleziská 1. zóny (od 3,4 do 8,9°, najčastejšie od 4 do 7,3°, medián 5,3°). Tu sa ukazuje situovanie nálezísk do podhorských častí kraja. Umiestnenie sídlisk ovplyvnila aj orientácia polôh, ktoré sú zväčša obrátené na juhovýchod (v rozpätí 81 až 161°, najčastejšie od 84 do 150°, medián 138°). Pri konfrontácii s mapovým podkladom možno teda konštatovať, že preferované boli polohy s výhľadom do údolia, vystavené aspoň časť dňa slnečnému svitu. Nepomer k 1. zóne sa napokon prejavuje aj v skladbe pôd tejto zóny. V 2. zóne totiž dominujú pôdy v miestnom kontexte menej úrodné, ktoré sa aj dnes využívajú skôr ako trvalé trávne porasty alebo na pestovanie menej náročných plodín (pseudogleje resp. hnedozeme pseudoglejové, kambizeme (*Lieskovský et al. 2015, tab. 4. 2*).

V 3. zóne sa z bukovohorského súboru zobrazujú len dve lokality, ktoré možno charakterizovať ako výšinné (Jarovnice-Močidlany, poloha Várhegy a Veľký Šariš-Hrad; položky 18 a 72). V takejto malej skupine samozrejme nedochádza k veľkému rozptylu nameraných hodnôt. Obe lokality sa nachádzajú v nadmorskej výške nad 500 m (502 a 560 m), dominujú okoliu (prevýšenie nad údolím Torysy má priemer/medián¹⁰ 221,6 m a nad najbližším okolím 166,5 m) a umiestnené sú relatívne ďaleko od lokálneho vodného zdroja (v priemere asi 590 m, avšak tu treba brať v ohľad aj ich značné prevýšenie). Keďže sú situované na temená vrchov, údaje o orientácii a sklone terénu nie sú relevantné. Obe polohy majú neúrodný pôdny pokrov (vzhľadom na situovanie a veľkosť obývateľnej plochy na nich ale ani poľnohospodárske aktivity nepredpokladáme). Odlišujú sa od seba vzdialenosťou k riečnej osi (Šarišský hrad 661 m, Várhegy v Močidlanoch 2770 m) a vzdialenosťou k ďalším bukovohorským lokalitám. Kým Šarišský hradný vrch je od všetkých bukovohorských lokalít v regióne vzdialený v priemere 4085 m, močidlanský Várhegy až 9825 m. Rozdiel sa ešte zväznie, keď sa vezme ohľad len na vzdialenosť k najbližším susedom (1430 verzus 5450 m). Z uvedeného vyplýva, že poloha Veľký Šariš-Hrad sa nachádza v centre bukovohorského osídlenia regiónu, naopak, poloha Jarovnice-Močidlany, Várhegy je situovaná excentricky.

¹⁰ V súboroch s dvoma lokalitami sa medián zhoduje s priemerom. Platí to aj ďalej.

1

2

Obr. 5. Osídlenie badenskej kultúry. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torisy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia; d – nezarané.

Eneolit

Neskorú dobu kamennú v regióne zastupuje 32 nálezísk s dokladmi osídlenia skupiny Lažňany, badenskej kultúry, kultúry Nyírség-Zatín a skupiny Východoslovenských mohýl kultúry so šnúrovou keramikou. Viacero polôh s eneolitickým osídlením nevieme kultúrne identifikovať. Počtom primerané reprezentatívne zastúpenie má iba badenská kultúra, ktorá preukázateľne osídlila minimálne 14 lokalít. Záchrané výskumy menšieho rozsahu boli zrealizované na štyroch lokalitách, v rámci ktorých sa zdokumentovali pozostatky sídliskových objektov a ojedinelých žiarových hrobov (Horváthová et al. 2017). Veľkoplošný výskum na vedecké účely sa počas niekoľkých výskumných sezón uskutočnil len v Šarišských Michaľanoch, v polohe Fedelemka (Horváthová 2010, tam ďalšia citovaná literatúra). Badenské osídlenie sa zobrazuje iba na južnom okraji Šarišského podolia v dĺžke asi 14 km, v nadmorskej výške 268 až 560 m (obr. 5: 1). V priľahlej časti Košickej kotliny (v prešovskom údolí) sa neregistruje. V lineárnom

modeli, v ktorom sledujeme vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi je zrejmé, že lokality sa zoskupujú do troch zón (obr. 5: 2).

Najpočetnejšia skupina polôh sa nachádza v 1. zóne, v inundačnom území pravého brehu Torysy. Náleží sem sedem lokalít, teda 50 % položiek z badenského súboru (27, 32, 50, 62, 74, 80, 81). Osídlenie sa viaže na polohy s nadmorskou výškou 268,3 až 311,3 m, avšak najčastejšie sa lokality vyskytujú v rozmedzí 269 až 310 m, medián nadmorskej výšky je približne na 289 m. Vysoké hodnoty nedosahuje ani prevýšenie nad dnom údolia (od 0 do 18 m, najčastejšie od 3 do 12 m, medián na 6 m) a najbližším okolím (od 0 do 4 m, najčastejšie okolo 3 m, medián na 3 m). To isté možno konštatovať aj pri sklone terénu (od 0 do 3°, najčastejšie od 1 do 2°, stred na 2°). Lokality ležia blízko dnešného toku Torysy (od 303 do 607 m, najčastejšie od 390 do 464 m, priemere 432 m, medián 401 m) a taktiež k miestnym tokom (rozptyl od 14 do 303 m, najčastejšie 18 až 122 m, priemerne 106 m, medián 98 m). Azimut sklonu terénu s badenskými náleziskami v inundácii vykazuje podobné hodnoty ako v 1. zóne bukovohorského osídlenia, pohybuje sa v rozmedzí 29 až 120°, s najčastejším výskytom v intervale 60 až 105° a mediánom na 81°. To značí, že aj badenské obyvateľstvo v záplavovej zóne okupovalo terén sklonený k Toryse. Pôdny pokrov badenských lokalít 1. zóny má jednotný charakter. Vo všetkých prípadoch ho tvorili fluvizeme, teda pôdy v miestnom kontexte úrodné (ale podmäčané a zaplavované).

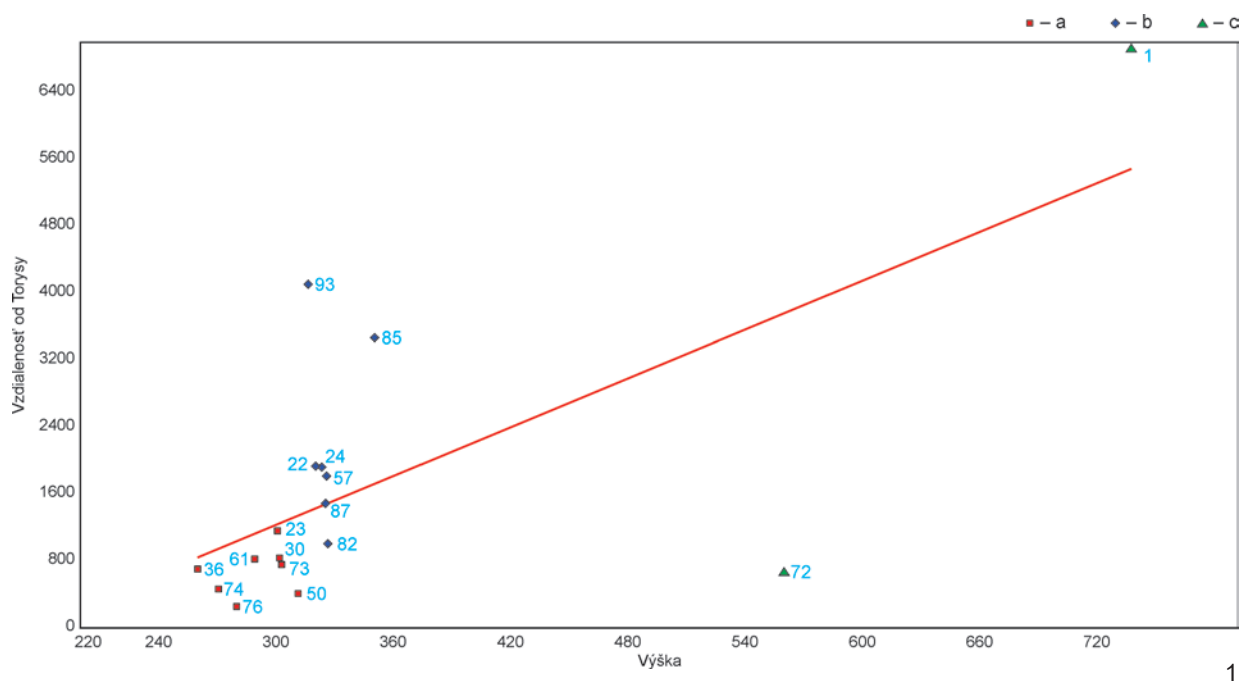
Do 2. zóny lineárneho modelu osídlenia regiónu spadá päť badenských lokalít, teda 36 % z celkového počtu (5, 21, 57, 59 a 87). Náleziská v 2. zóne netvorí takú homogénnu skupinu ako lokality z 1. zóny. Potvrzuje to aj konfrontácia s výsledkom analýzy hlavných komponentov. Väčší rozptyl vykazujú deskriptory prevýšenie či orientácia, avšak testovanie normality aj pri nich ukázalo konvenčné rozloženie dát. Tak či onak, náleziská tejto zóny zväčša evidujeme na svahoch v pahorkovitom teréne ľavobrežia Torysy. Výnimku predstavuje len poloha Malý Šariš-Na horu v údolí Šarišského potoka (21). Táto lokalita sa v sledovanej zóne nachádza najďalej od Torysy. 2. zóna sa podľa výsledkov analýzy rozkladá v nadmorskej výške od 296 do 326 m, s najväčšou pravdepodobnosťou výskytu lokalít v pásme 307 až 326 m a mediánom na 324 m. Vysoké hodnoty vykazuje aj sledovaný faktor prevýšenia lokalít nad dnom údolia Torysy (23 až 79 m, najpravdepodobnejšie medzi 28 až 72 m, medián 36 m). Naopak nad blízkym okolím lokality tejto zóny nemusia dominovať (prevýšenie tu dosahuje rozptyl 6 do 12 m s najväčšou pravdepodobnosťou výskytu v intervale 6 až 10 m a mediánom na 7 m). Je to aj prípad preskúmaného pseudoostrožného opevneného sídliska Fedelemka v katastri Šarišských Michalian, ktoré sa prevýšením nad najbližším okolím (6 m) neodlišuje od ostatných lokalít tejto zóny. Situovaniu na stráňach napokon zodpovedá aj sklon terénu na lokalitách (od 3–7°, najčastejšie od 4 do 6°, medián 4,5°). Istú odľahlosť týchto polôh (podobne ako v prípade bukovohorských lokalít) prezrádza aj ich vzdialenosť od Torysy (od 1295 do 2475 m, najčastejší výskyt od 1300 do 2145 m, priemer 1675 m, medián 1490 m). Ako sme už uviedli, najvzdialenejšia je protihľadá lokalita 21. K dnešnému lokálnemu vodnému zdroju väčšina zo sídelných polôh nemá ďaleko (rozptyl od 25 do 582 m, najčastejšie od 60 do 531 m, medián 242 m). V rámci nich sa črtá delenie na dve skupiny, keď dve lokality (21 a 87) sú od vody vzdialenejšie (582 a 480 m). Od ostatných lokalít ich oddeľuje aj azimut sklonu terénu (294 a 226°), keďže medián tejto zóny má hodnotu 139° (rozptyl od 67 do 294°, najpravdepodobnejší výskyt v intervale 80–260°). Aj tieto parametre naznačujú, že osídlenie 2. zóny nemuselo bezprostredne súvisieť s poľným hospodárením. Napokon to potvrdzuje aj skladba pôd, pretože na týchto lokalitách, s výnimkou Gregoroviec (čiernice), sa evidujú pôdy skôr neúrodné (pseudogleje).

3. zónu badenského osídlenia regiónu zastupuje jedna lokalita, totiž opäť Šarišský hradný vrch v katastri Veľkého Šariša, ktorú sme popisovali vyššie. V prípade badenskej etapy vývoja osídlenia regiónu, mala táto výšinná osada viac-menej centrálnu polohu s prevýšením až 271 m nad dnom hlavného údolia, ktorému dominuje.

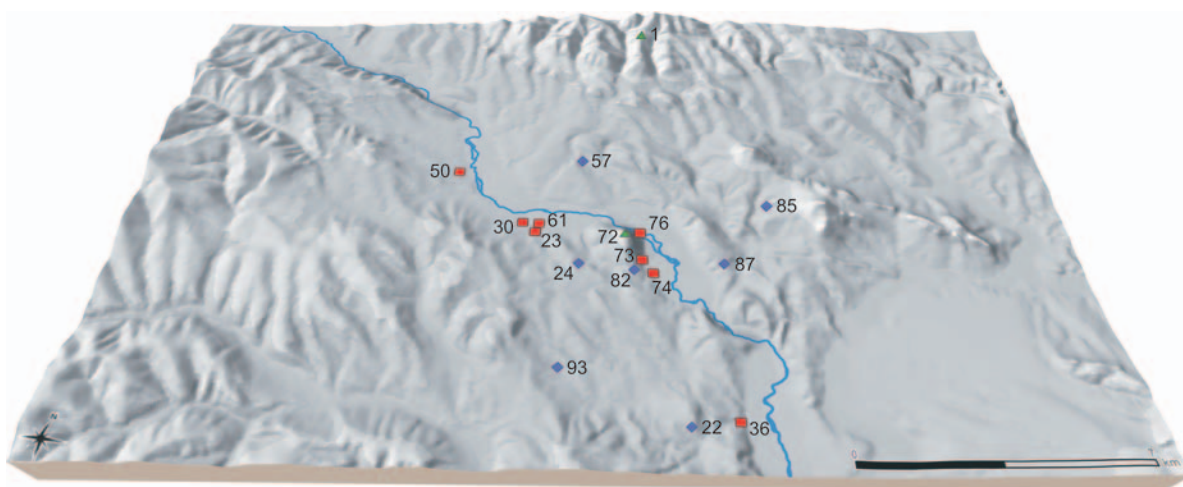
Napokon sa zmienime o nálezisku Jakubovany poloha 1 (13) s nadmorskou výškou 459 m, ktorú sme pre jej excentrické situovanie do zonácie nezahrnuli, hoci sa viacerými parametrami približuje lokalitám 2. zóny.

Doba bronzová

Toto obdobie v regióne dohromady reprezentuje 38 lokalít, avšak z veľkej časti kultúrne nezaradených. V analýze sa preto budeme venovať len polohám s doloženým osídlením pilinskej a gávskej kultúry z konca strednej až neskorej doby bronzovej, ktorých je spolu 17. Tak ako v predchádzajúcich prípadoch, aj tu možno konštatovať, že väčšina polôh je známa len zo zberov, aj keď na piatich z nich sa realizoval väčší odkryv. Zmienené osídlenie z konca strednej až neskorej doby bronzovej sa zachytilo asi v 13 km

1

2

Obr. 6. Osídlenie z konca strednej až neskorej doby bronzovej. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torisy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

dĺhom úseku na južnom okraji Šarišského podolia s istým presahom do Košickej kotliny (priľahlej prešovskej doliny) a Čergova v nadmorských výškach 260 až 738 m (obr. 6: 1).

V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú do troch zón, avšak v posudzovanom prípade 1. a 2. zónu neoddeľuje výrazná cezúra (obr. 6: 2). 2. zóna sa v tomto modeli javí skôr ako periféria 1. zóny, napriek tomu sa pri testovaní nameraných hodnôt zobrazujú štatisticky významné rozdiely medzi oboma zónami, ktoré potvrdzuje aj analýza hlavných komponentov zahŕňajúca všetky sledované deskriptory. Navyše sa obe zóny líšia aj priestorovou distribúciou.

Najpočetnejšia skupina polôh zahŕňa osem položiek, t. j. 47 % lokalít (23, 30, 36, 50, 61, 73, 74, 76) a náleží do 1. zóny. Náleziská sú rozptýlené po okraji hlavného údolia na pravom brehu Torisy, kde okupujú mierne vyvýšené dnové terasy či terasy na úpäťí svahov. Nachádzajú sa v nadmorskej výške 260 až 311 m (najčastejšie v pásme 273 až 303 m s mediánom na 295). Tieto lokality prevyšujú dno

údolia Torysy v pomerne veľkom rozmedzí 0 až 38 m, avšak s najväčším výskytom v intervale 3,5 až 14 m a mediánom na 11 m. Sledované polohy presahujú bezprostredné okolie o 1 až 25 m, no najčastejšie ich rozpätie dosahuje 2–6 m (medián 3 m). Vzdialenosť od riečnej osi vcelku kolíše (od 255 do 1158 m, najčastejšie od 422 do 829 m, priemer 675 m, medián 731 m), ovplyvňuje to skutočnosť, že aj niektoré lokality v hlavnom údolí (23, Medzany-Nižný Počkaj) sú od Torysy pomerne ďaleko. Napriek tomu, tieto náleziská majú blízko k lokálnemu vodnému zdroju, ku ktorému navyše nebolo treba zdolávať prirodzené prekážky (od 17 do 160 m, najčastejšie od 73 do 120 m, medián 95 m). Tieto polohy sa s výnimkou Veľkého Šariša-Chmeľníka (Záhradkárska osada; 73), ktorý leží na strmšom svahu na úpätí šarišského hradného vrchu, rozkladajú na vcelku plochom teréne (v pásme 0 až 16°, avšak s najčastejším výskytom v pásme 1 až 8° a s mediánom na 2°) a orientované sú na východ, teda opäť s výhľadom do údolia a na Torysu (výseč horizontu 0 až 121°, najčastejšie od 10 do 94°, medián 52°). Z veľkej väčšiny sa nachádzajú v miestach s pokrovom úrodných pôd (fluvizeme typické a hnedozeme pseudoglejové).

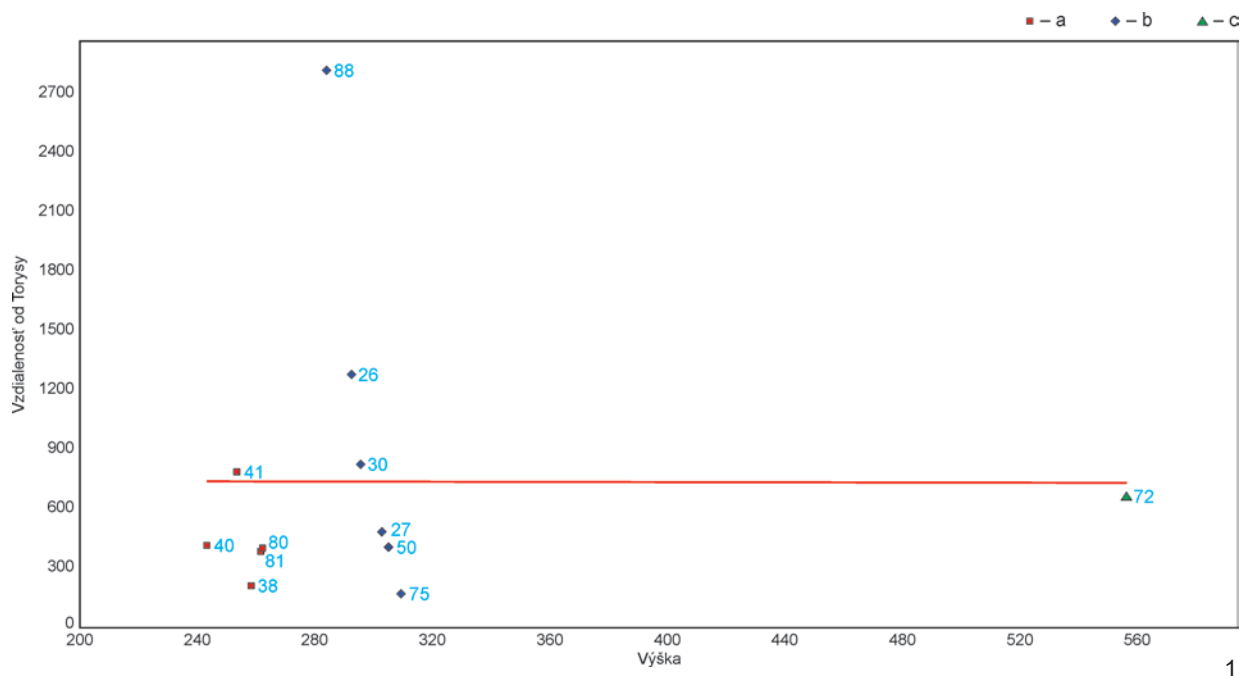
Aj keď sa lokality 2. zóny s osídlením v strednej až neskorej dobe bronzovej s ohľadom na nadmorskú výšku zásadne neodlišujú od zóny 1 (ležia v pásme 317 až 350 m, najčastejšie však v pásme 320 až 327 m, s mediánom na 325 m), celkom inak sa javí ich priestorová distribúcia. Do tejto zóny patrí spolu sedem polôh (41 % súboru; položky 22, 24, 57, 82, 85, 87, 93) rozptýlených v pahorkatine po oboch stranách hlavného údolia, niektoré sú navyše od riečnej osi značne vzdialené (položky 87 a 93). To sa samozrejme prejavuje aj v súhrnnej štatistike (vzdialenosť od Torysy v pásme 1008 až 4102 m, najčastejšie od 1490 do 3470 m, s mediánom na 1920 m). Oproti 1. zóne sa taktiež zväčšuje vzdialenosť k lokálnemu vodnému zdroju (rozpätie 23 až 490 m, najčastejšie od 30 do 450 m, medián na 95 m), ku ktorému bol často prístup po svahu (prevýšenie polôh nad okolím dosahuje rozpätie 2 až 26 m, najčastejšie od 3 do 16 m s mediánom na 10 m). Situovanie nálezísk ovplyvňuje aj ich prevýšenie nad dnom hlavného údolia (od 34 do 79 m, najčastejšie od 36 do 75 m, medián 61 m) a orientácia terénu, na ktorom sú rozložené (hoci má pomerne veľký rozptyl od 50 do 228°, najčastejšie od 81 do 210°, medián 138°). Opätovne tu platí už skôr konštatované pravidlo, že sa v hornatom teréne okupovali miesta jednak s výhľadom do miestneho údolia, jednak aspoň v časti dňa oslnené. Hospodárske využitie týchto polôh naznačuje potenciál okolitých pôd. Tak ako v iných obdobiach sa aj tu vyskytujú zväčša pôdy menej až málo úrodné (pseudogleje a kambizeme), výnimku predstavuje lokalita Šarišské Michalany (57) v susedstve ostrova pseudoglejovej hnedozeme.

3. zónu osídlenia doby bronzovej v regióne možno podobne ako v predchádzajúcich prípadoch označiť ako zónu extrémnu. Náležia sem dve výšinné polohy, opäť Šarišský hradný vrch (pozri vyššie) a excentricky umiestnené hradisko gávskej kultúry v hone Bodovce-Hradová (kóta 738; položka 1). V najbližšom okolí vrchu Hradová (nadmorská výška 737,6 m, prevýšenie nad dnom hlavného údolia 420 m, nad bezprostredným okolím temena 36 m, avšak nad úpäťm 145–193 m; vzdialenosť od Torysy 6920 m, od lokálneho toku 505 m, sklon svahov od 13 do 21°) predbežne nevidujeme súdobé osídlenie. Napriek tomu lokalita typologicky zodpovedá extrémne položeným neskorobronzovým výšinným sídliskám situovaným na horný koniec horského údolia, ktoré sa skúmali napr. na Gemeri a plnili snáď úlohu refúgií (Tisovec-Hradová, Muráň-Hrad; *Bartík/Horanský/Hutka 2002; Malček/Šimkovic, v tlači*).

Doba laténska

Toto obdobie v sledovanom regióne reprezentuje 12 lokalít, teda množstvo o niečo menšie ako v predchádzajúcich prípadoch. Oproti skôr popísaným súborom, lokality doby laténskej boli o niečo podrobnejšie skúmané. Na viacerých sa uskutočnili menšie odkryvy, Prešov-Pod Bikošom (38), Prešov-Pod Kalváriou (40; *Béres/Tomášová 1991, 28, 29; Miroššayová/Tomášová 2001a, 153, 154; Tomášová 1990, 161; 1992, 97; 1997, 175, 176 atď.*) a v jednom prípade aj rozsiahlejšie plošné výskumy, Ostrovany-Nad Imunou (30; *Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1987, 65, 66; 1988, 86, 87; 1990, 105, 106; 1992, 68, 69; 1993, 79; Lamiová-Schmiedlová/Luštíková/Tomášová 2017, 9, 42–55, 58–67*).

Laténske osídlenie sa zachytilo na asi 15 km dlhom úseku v prešovskom údolí v južnej časti Šarišského podolia, a to v nadmorskej výške 250 až 560 m (obr. 7: 1). V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality síce zoskupujú do troch zón, avšak na rozdiel od predchádzajúcich prípadov sú prvé dve skupiny zjavne alternáciou toho istého modelu v dvoch výškových pásmach daných pomerne miernym sklonom údolia Torysy, ako také určujúcim, a v podstate umelým faktorom triedenia je iba nadmorská výška, kým vzdialenosť od Torysy tu ne-

1

2

Obr. 7. Osídlenie v dobe laténskej. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torsy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

zohráva významnejšiu úlohu (obr. 7: 2). Doposiaľ evidované polohy sú až na jednu výnimku (Veľký Šariš-Kanaš, 88) rozložené v blízkosti Torsy na jej pravom brehu. Istú homogenitu súboru potvrdzuje analýza hlavných komponentov, podľa ktorej náleziská prvých dvoch nižšie popisovaných zón tvoria jeden zhluk, k nemu nepatrí len lokalita Medzany-Pod západným úpäťím hradného kopca (26).

Do 1. zóny teda náležia päť lokalít, t. j. 42 % súboru (38, 40, 41, 80, 81), evidovaných na mierne vyvýšených dnových terasách či terasách na úpäťí svahov západného okraja hlavného údolia južne od Šarišského hradného vrchu. Náležia sem jednak polohy nachádzajúce sa ešte v Košickej kotline, jednak náleziská z južného okraja Šarišského podolia. Situované sú v pásme nadmorskej výšky 250 až 269 m, s najčastejším výskytom v intervale 255 až 268 m a mediánom na 265 m. Vzhľadom na situovanie veľmi neprevyšujú ani dno údolia (3 až 15 m, najčastejšie 4 až 13 m, medián na 9 m), ani najbližšie okolie (0 až 8 m, najčastejšie 0 až 4,5 m, medián 0 m). Ide teda o polohy ploché, to prezrádza aj ich sklon (0 až 5°, najčastejšie 0 až 4°, stred na 2°). Ako sme už uviedli, lokality sa nachádzajú pomerne blízko hlavnej riečnej

osi (min. 214, max. 788 m, najčastejšie 302 až 603 m, medián na 401 m) a taktiež pomerne blízko lokálneho vodného zdroja (od 17 do 214 m, najčastejšie od 19 do 162 m, medián 33 m). Obdobný majú aj potenciál pôdneho pokrovu, ktorý zastupujú len fluvizeme alebo pseudoglejové hnedozeme, pôdy úrodné. Naopak azimut sklonu terénu vykazuje pomerne veľký rozptyl (od 0 do 336 m, najčastejšie medzi 26 a 209 m, s mediánom na 81 m), to však zapríčiňujú dve polohy (40 a 41), ktoré ležia v hrdle bočných údolí, a to na úpätí severného svahu. Zvyšné lokality sú opäť, ako sa to v inundácii opakuje v rôznych obdobiach, orientované na hlavnú riečnu os.

Do 2. zóny, ktorá sa tiahne v Šarišskom podolí po západnom okraji údolia severne od Šarišského hradného vrchu v dĺžke asi 5,5 km, náleží 6 lokalít, t. j. 50 % súboru (26, 27, 30, 50, 75, 88). Iba lokalita 88 predstavuje výnimku, umiestnená je excentricky na okraj bočného údolia v ľavobreží Torysy. Polohy ležia v pásme nadmorskej výšky 290 až 316 m, s najčastejším výskytom v intervale 297 až 312 m a mediánom 306 m. Prevýšenie nad dnom údolia dosahuje hodnoty vyššie ako v 1. zóne (od 9 do 38 m, najčastejšie od 11 do 29 m, medián 12 m), nad najbližším okolím sú namerané hodnoty nižšie (od 0 do 36 m, najčastejšie do 2 do 19 m, medián 4,5 m). Lokality opäť zväčša okupujú relatívne plochý terén, avšak patria sem i náleziská na strmom úbočí vrchov (75), pri ktorých ale nemožno vylúčiť ani sekundárnu polohu evidovaných nálezov. Tak či onak, sklon terénu dosahuje rozpätie 0 až 19°, s najčastejšou hodnotou medzi 1 až 10° a mediánom na 2°, teda azimut sklonu polohy rešpektuje pravidlo, podľa ktorého sa aj v dobe laténskej osídľovali miesta aspoň v časti dňa oslnené a s výhľadom na riečnu, komunikačnú os krajiny (min. 0°, max. 121°, najčastejšie 17 až 77°, medián 45°). Ako sme už spomínali, aj táto zóna sa rozkladá v blízkosti Torysy, namerané hodnoty však ovplyvňuje excentricky umiestnená lokalita 88 v bočnom údolí (min. 292 m, max. 2824 m, najčastejšie 383 až 1667 m, medián 658 m; bez polohy 88: min. 292 m, max. 1058 m, najčastejšie od 352 do 1058 m, medián na 486 m). Vzdialenosť k lokálnemu vodnému zdroju, ku ktorému nebolo treba prekonávať prirodzené prekážky, je taktiež pomerne malá (od 40 do 381 m, najčastejšie od 93 do 248 m, medián 146 m). Ohľadom doposiaľ rozoberaných deskriptorov dodáme, že do 2. zóny patrí aj lokalita 26 v katastri Medzian, ktorá sa podľa analýzy hlavných komponentov odlišuje od daného súboru, a to vzdialenosťnými parametrami a sklonom terénu. V tomto prípade sa poloha identifikovala na severovýchodnom úpätí vršku nad plytkým výbežkom hlavného údolia do pahorkového valu západne od Šarišského hradu a rozprestiera sa, tak ako je v zóne obvykle, na nižšej terase. Tým sa približuje inej, omnoho excentrickejšie položenej polohe 88, s ktorou ju spája aj potenciál pôdneho pokrovu (kambizeme), kým ostatné polohy v zóne sa nachádzajú na úrodných pôdach (fluvizeme typické).

Treba uviesť, že sa analýzou rozptylu, resp. viacerých parametrov (prevýšenie, vzdialenosť) v prvých dvoch výškových zónach nezistili štatisticky významné rozdiely. V oboch pásmach skupiny laténskeho obyvateľstva aplikovali obdobnú sídliskovú stratégiu a aj tak sa vyjavuje, že na skúmanom území môže ísť o jeden nadkomunitný areál s rovnakou ekonomikou jednotlivých častí.

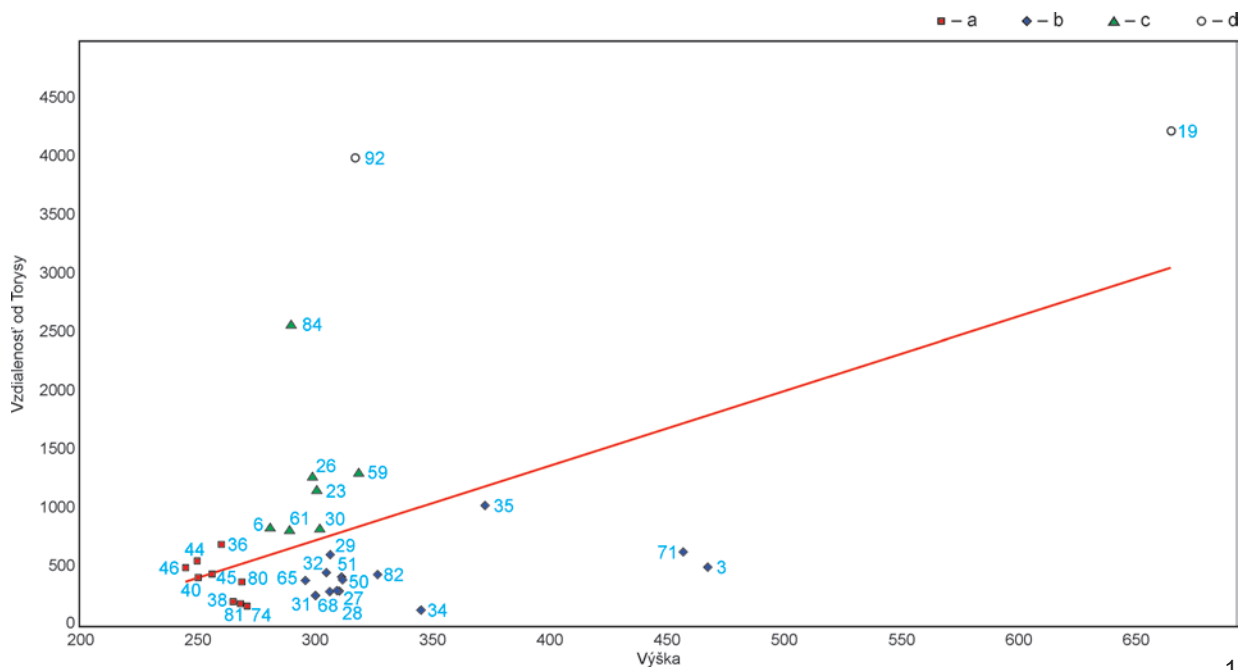
Do 3. zóny patrí opäť vyššie popísaná výšinná poloha Šarišský hradný vrch v katastri Veľkého Šariša.

Doba rímska

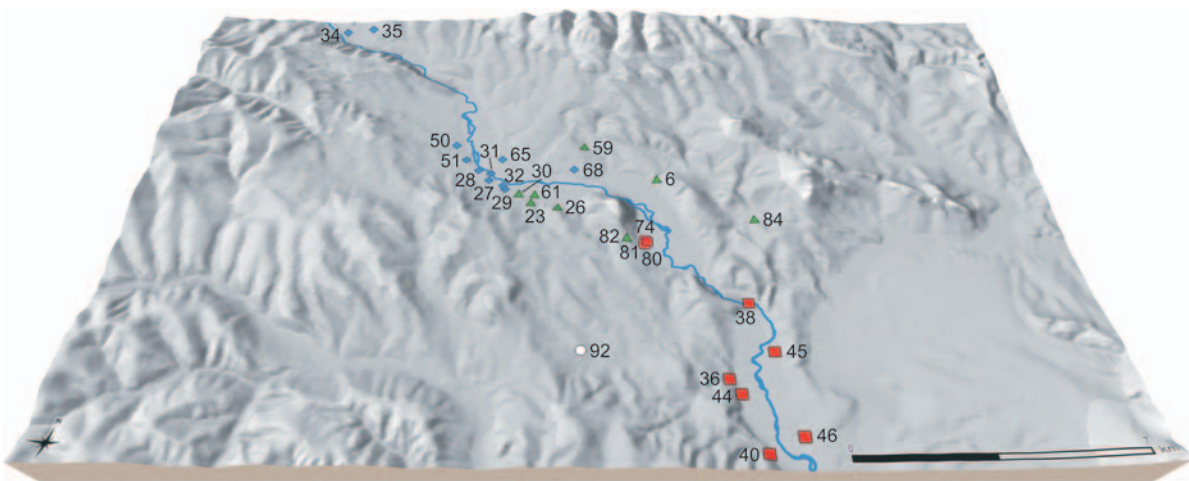
Dobu rímsku v sledovanom regióne reprezentuje spolu 32 lokalít, ide o najväčší hodnotený súbor. V tomto prípade sme do hodnotenia, podobne ako aj v dobe laténskej, zahrnuli všetky evidované lokality, keďže vývoj osídlenia v tejto epoche bol relatívne krátky. Stav výskumu lokalít doby rímskej v regióne je však nedostačujúci. Asi 70 % polôh poznáme len z povrchových zberov a iba na dvoch z nich (6 %) sa realizoval väčší výskum (Ostrovany 30, Medzany 23). Táto skutočnosť, napokon tak ako v predchádzajúcich prípadoch, obmedzuje každú analýzu.

Osídlenie doby rímskej sa identifikovalo v pásme nadmorskej výšky 245 až 665 m v dĺžke asi 38 km, a to v troch geomorfologických častiach, Košickej kotline, Šarišskom podolí a v Čergove. Prvýkrát sa tak osídlenie zachytilo aj v údolí hornej Torysy (obr. 8: 1).

V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú zhruba do troch zón (obr. 8: 2). Dve lokality (19 a 92, teda polohy Kamenica-Hrad a Župčany) sa svojou extrémnou polohou zonácii vymykajú. V iných prípadoch si možno všimnúť aj isté prelínanie jednotlivých zhlukov a to do takej miery, že sa k nim priradujú aj polohy nejakým spôsobom odľahlé (položky 3, 35 a 71 k 2. zóne, položka 84 k 3. zóne). Napriek uvedenému ale analýza rozptylu potvrdila medzi jednotlivými zónami štatisticky významné rozdiely (s ohľadom na nadmorské výšky vo všetkých troch zoskupeniach a s ohľadom na vzdialenosť od riečnej osi medzi 2. a 3. zónou).

1

2

Obr. 8. Osídlenie v dobe rímskej. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torisy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia; d – nezarané.

K 1. zóne osídlenia doby rímskej na sledovanom území patrí 9 lokalít, t. j. 28 % súboru (36, 38, 40, 44–46, 74, 80 a 81), ktoré sa nachádzajú rovnako ako lokality 1. zóny laténskeho osídlenia v údolí Torisy južne od Šarišského hradu, teda na južnom okraji Šarišského podolia a v príľahlej prešovskej doline (výbežku Košickej kotliny). No tentoraz obsadzujú oba brehy rieky, rozkladajú sa na riečnych terasách, resp. na úpätiach pahorkových valov na oboch stranách údolia, a to v nadmorských výškach od 245 do 271 m, najčastejšie však medzi 250 a 269 m, s mediánom na 260 m. Z uvedeného vyplýva, že ide o plochý terén s malým prevýšením nad dnom údolia (min. 3, max. 15 m, najčastejšie od 5 do 10 m, medián 6 m) a nad bezprostredným okolím (min. 0, max. 8 m, najčastejšie od 0 do 4 m, medián 1 m), s malým sklonom (min. 0, max. 11°, najčastejšie od 1 do 4°, medián 2°). Orientácia svahov opäť kolíše. V závislosti od situovania polohy platí vyššie uvedené pravidlo a na úplne plochom teréne dosahuje nulovú hodnotu (min. 0, max. 255°, najčastejšie od 26 do 161°, medián 81°). Z nameraných hodnôt napokon vysvitá, že osídlenie južne od Šarišského hradu sa nevzdalovalo od Torisy (min. 214, max. 701 m, najčastejšie od 395 do

530 m, medián 447 m), malo blízko k lokálnemu vodnému zdroju (od 16 do 500 m, najčastejšie od 19 do 340 m, medián 110 m) a obsadzovalo plochy s úrodnými pôdami (fluvizeme typické, resp. hnedozeme pseudoglejové).

Do 2. zóny osídlenia doby rímskej náleží 13 lokalít, t. j. 41 % súboru (3, 27–29, 31, 32, 34, 35, 50, 51, 65, 68, 71), ktoré sa zväčša nachádzajú v dolnej časti Šarišského podolia severne od Šarišského hradu (katastre Ostrovian, Ražnian a Šarišských Michalian), ale do zóny sme zaradili aj polohy odľahlejšie zo strednej a severnej časti Šarišského podolia (3, 34, 35, 71 v katastroch Pečovskej Novej Vsi, Torysy a Brezovice). Ohľadom štatistických údajov možno konštatovať, že tieto lokality ležia v nadmorských výškach od 295 do 467 m, najčastejšie však od 305 do 359 m, s mediánom na 338 m. Rozmiestnené sú väčšinou po oboch okrajoch hlavného údolia na riečne terasy a úpätia či svahy pahorkov, zriedkavejšie aj na jeho dno, prevýšenie nad ktorým tak dosahuje rozsah od 0 do 27 m, najčastejšie 6 až 18 m, medián 12 m. Takémuto situovaniu zodpovedá vcelku mierna svahovitosť terénu so sklonom od 0 do 11°, najčastejšie však od 1 do 4° a mediánom na 2°. Orientácia terénu opäť rešpektuje zmienené pravidlo (výhľad na rieku, pokiaľ možno oslnenie), jej hodnoty majú preto široký rozptyl (od 0 do 257°, najčastejšie od 35 do 158°, medián 100°). Podobne ako v 1. zóne sa ani v popisovanej zóne 2 osídlenie príliš nevzdalovalo od Torysy (rozptyl od 136 po 1030 m, najčastejšie od 300 do 560 m, medián 415 m), vyhľadávali sa polohy v blízkosti vodného zdroja (rozptyl od 22 do 436 m, najčastejšie od 90 do 332 m, medián 153 m) s úrodnou pôdou (fluvizeme typické), avšak severnejšie situované lokality majú pôdny pokrov málo úrodný (kambizeme pseudoglejové, resp. pseudogleje).

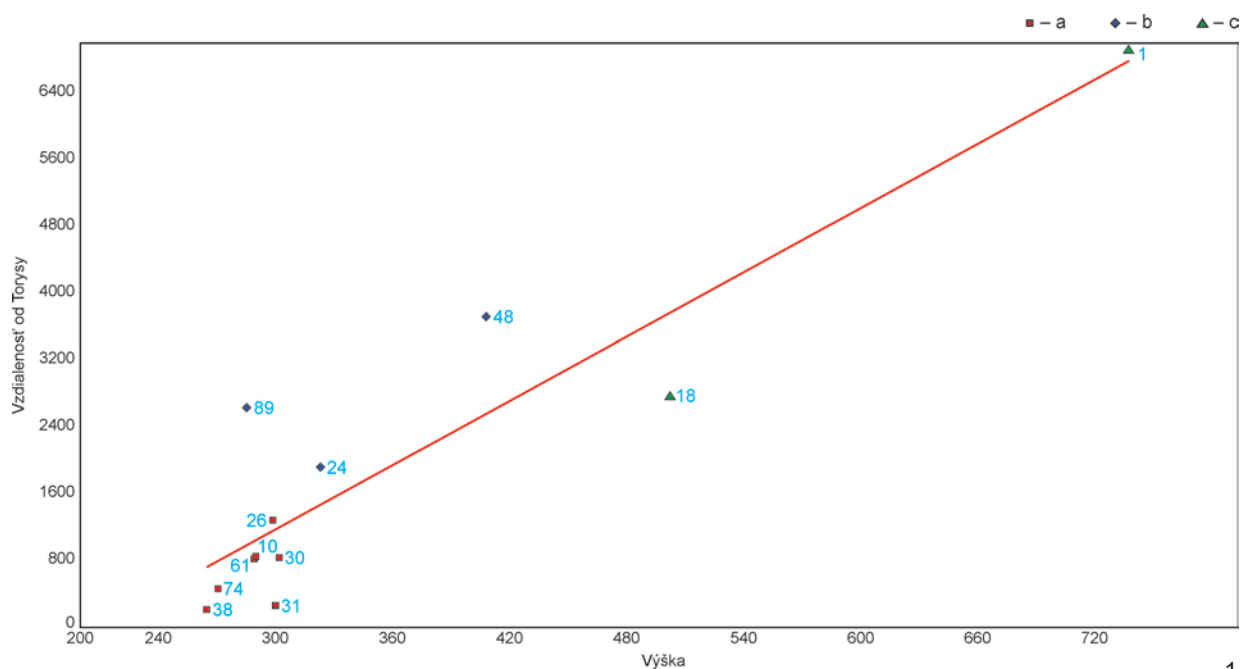
3. zóna germánskeho osídlenia regiónu v dobe rímskej z pohľadu rozmiestnenia lokalít viac-menej vypĺňa priestor medzi 1. a 2. zónou. Rozkladá sa v bližšom či vzdialenejšom okolí Šarišského hradu, ale jej osídlenie evidujeme aj v bočných údoliach južného záveru Šarišského podolia. Oproti prvým dvom zónam jej lokality okupujú vyššie situované miesta ďalej od Torysy. Patrí k nej osem nálezísk, t. j. 25 % súboru (6, 23, 26, 30, 59, 61, 82, 84), nachádzajúcich sa v nadmorských výškach 281 až 326 m, najčastejšie od 289 do 314 m, s mediánom na 300 m. Ako sme uviedli, lokality sú umiestnené vyššie nad dno Torysy, skôr na svahy pahorkov (aj v bočných údoliach), no vyskytujú sa i na terasách hlavného údolia. Prevýšenie tak dosahuje 0 až 61 m, najčastejšie 9 až 32 m s mediánom na 11 m. Ani tu sa na osídľovanie nevyberali príliš prudké svahy, no ich sklon je väčší ako v 1. a 2. zóne (min. 0, max. 9°, najčastejšie 2 až 7°, medián 4°) a orientovaný obdobne ako v predchádzajúcich prípadoch (min. 0, max. 258°, najčastejšie od 27 do 206°, medián 100°). Lokality v 3. zóne nedominovali ani najbližšiemu okoliu (prevýšenie min. 1 m, max. 13 m, najčastejšie 3 až 10 m, medián 6 m), nachádzali sa v blízkosti lokálneho vodného zdroja (od 43 do 120 m, najčastejšie od 76 do 346 m, medián 116 m), no od Torysy boli pomerne vzdialené (min. 825 m, max. 2580 m, najčastejšie od 830 do 1300 m, s mediánom na 1085 m). Pôdny pokrov je tu pestrejší, avšak dominujú skôr pôdy menej úrodné (kambizeme, pseudogleje), aj keď sa vyskytli aj úrodné pôdy (fluvizeme, v jednom prípade čierne).

Včasný stredovek

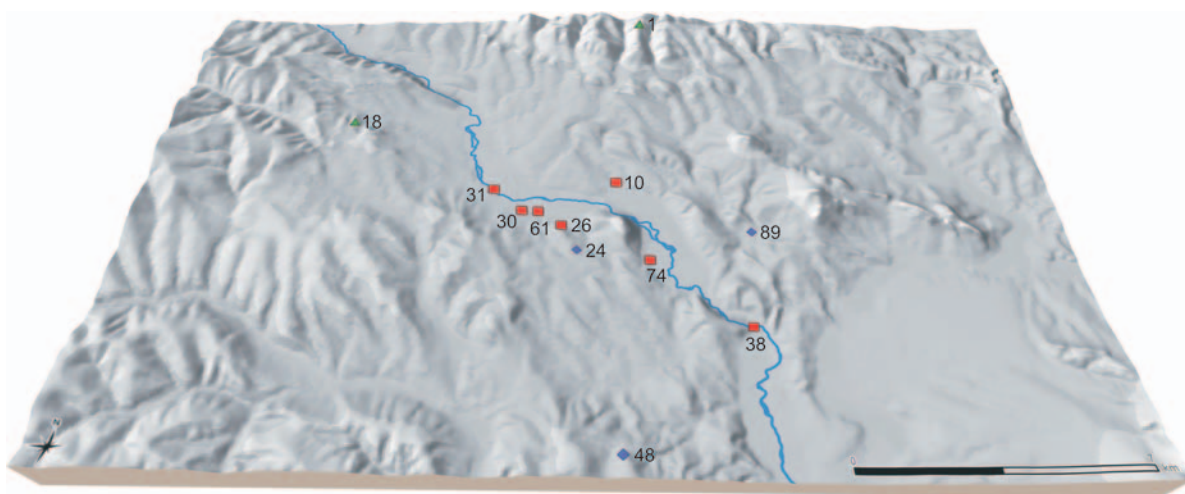
Do včasnostredovekého súboru sme na sledovanom území zahrnuli lokality datované od 6. až 10./11. stor. Súbor spolu tvorí podobne ako v dobe laténskej 12 polôh, ktoré sú rozptýlené na asi 15 km úseku v južnej časti Šarišského podolia a v prilahlej pahorkatine (obr. 9: 1). Osídlenie zasahuje až do Čergova, naopak v susednej časti Košickej kotliny (v prešovskom údolí) sa nezobrazuje. Na rozmedzí oboch geomorfologických jednotiek nateraz evidujeme len jednu polohu (38, Prešov-Pod Bikošom).

Včasnostredoveké osídlenie sa zachytilo v pásme nadmorskej výšky približne od 265 do 740 m s mediánom na 300 m. V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú zhruba do troch zón (obr. 9: 2). Toto rozdelenie je však sporné pretože 2. zóna netvorí zovretý zhluk ale možno ju skôr ponímať ako perifériu 1. zóny. To dokazuje aj analýza rozptylu, ktorá nepreukázala medzi zónami štatisticky významné rozdiely. Aj tu sa potvrdzuje nevýhoda testovania malých súborov dát. Vyčlenenie 2. zóny naopak potvrdila analýza hlavných komponentov a na jej základe sme do nej zaradili taktiež medzné prípady ako lokalitu 48 (Prešov-Cemjata, Zabíjaná).

Do 1. zóny včasnostredovekého osídlenia teda náleží sedem lokalít (položky 10, 26, 30, 31, 38, 61 a 74), ktoré spolu predstavujú 58 % včasnostredovekého súboru a nachádzajú sa v pásme nadmorskej výšky 265 až 302 m s mediánom na 290 m, najčastejšie však v pásme 271 až 300 m. Keďže ide o polohy v údolí, neležia vysoko nad jeho dnom (prevýšenie dosahuje rozptyl 0 až 11 m s mediánom na 7 m, najčastejšie

1

2

Obr. 9. Včasnostredoveké osídlenie. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torsy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

však 3 až 10 m), ani neprevyšujú výrazne najbližšie okolie (min. 1, max. 10 m, najčastejšie 1 až 8 m, medián 5 m). Zväčša ich evidujeme na plochých terasách, ale taktiež na málo sklonených úpätiach pahorkov lemujúcich údolie, väčšinou na pravom a výnimočne (položka 10) aj na ľavom brehu Torsy (sklon terénu dosahuje rozpätie 0 až 8°, najčastejšie 0 až 5°, s mediánom na 2°). Orientované sú na Torsy (v rozpätí 1 až 202°, najčastejšie 23 až 72°, medián 44°), pravidlo potvrdzuje poloha 10 na ľavobreží s extrémnou hodnotou azimutu (202°) či poloha 26 „ukrytá“ za šarišským hradným vrchom a otočená viac-menej na sever (23°), teda do údolia. Lokality nie sú príliš vzdialené od Torsy (min. 214 m, max. 1285 m, najčastejšie 263 až 848 m, medián 824 m), no blízko majú najmä k lokálnemu vodnému zdroju (min. 22 m, max. 381 m, najčastejšie 71 až 214 m, medián 99 m). Väčšinou sú situované na miestach s úrodným pôdnym pokrovom (fluvizeme, resp. v jednom prípade pseudoglejové hnedozeme), no dve polohy na úbočiach (10 a 26) pokrývajú menej úrodné pôdy (pseudogleje či kambizeme), no i tieto sa nachádzajú v tesnom susedstve pôd úrodných.

Ako sme uviedli vyššie, 2. zónu včasnostredovekého osídlenia regiónu netvorí rovnorodý zhluk. Skôr ide o skupinu medzných polôh 1. (lokality 24 a 89) a 3. zóny (lokality 48) rozptýlených v bočných údoliach zasahujúcich do pahorkatiny či priamo v pahorkatine. Spolu však pri malom počte včasnostredovekých nálezísk aj tak predstavujú 25 % súboru. 2. zóna zaberá len o niečo vyššie situované pásmo ako 1. zóna (min. 285, max. 408 m, medián 323 m), no jej polohy sú odľahlejšie od riečnej osi (min. 1920, max. 3724 m, medián 2643 m) a väčšie hodnoty dosahuje tiež prevýšenie nad dnom hlavného údolia (min. 22, max. 163 m, medián 34 m). Navyše sú situované na väčšmi sklonený terén (medián 8° oproti 2° 1. zóny; min. 3°, max. 8°), aj keď rozdiely sa na pohľad stierajú pre lokality 1. zóny situované na úbočia. Podobne sa javí aj porovnanie prevýšenia nad najbližším okolím (min. 3 m, max. 13 m, ale medián 12 m). Ďalej ako v 1. zóne majú náleziská 2. zóny aj k lokálnemu vodnému zdroju (min. 168 m, max. 492 m, medián 351 m). Orientáciu terénu ovplyvňuje spomenutá priestorová distribúcia nálezísk, teda ich umiestnenie na svah. V tomto prípade stráca zmysel orientácia na riečnu os, ktorá nebola na dohľad. Výber miesta tak zrejme ovplyvnil výhľad do lokálnej preliačiny (min. 50, max. 312°, medián 215°). Nesúrodosť súboru sa prejavuje aj v parametri pôdny pokrov, polohy evidujeme na pseudoglejoch, kambizemiach i hnedozemiach. Prechodný ráz tejto zóny dobre ilustruje odľahlá poloha 48, Prešov-Cemjata, Zabíjaná. Ide o mohylník z 8.–9. stor., situovaný na pomerne strmé severné úbočie kopca Zabíjaná, ktorý pripomína lokality 3. zóny (Tomášová/Béreš 2002, 208).

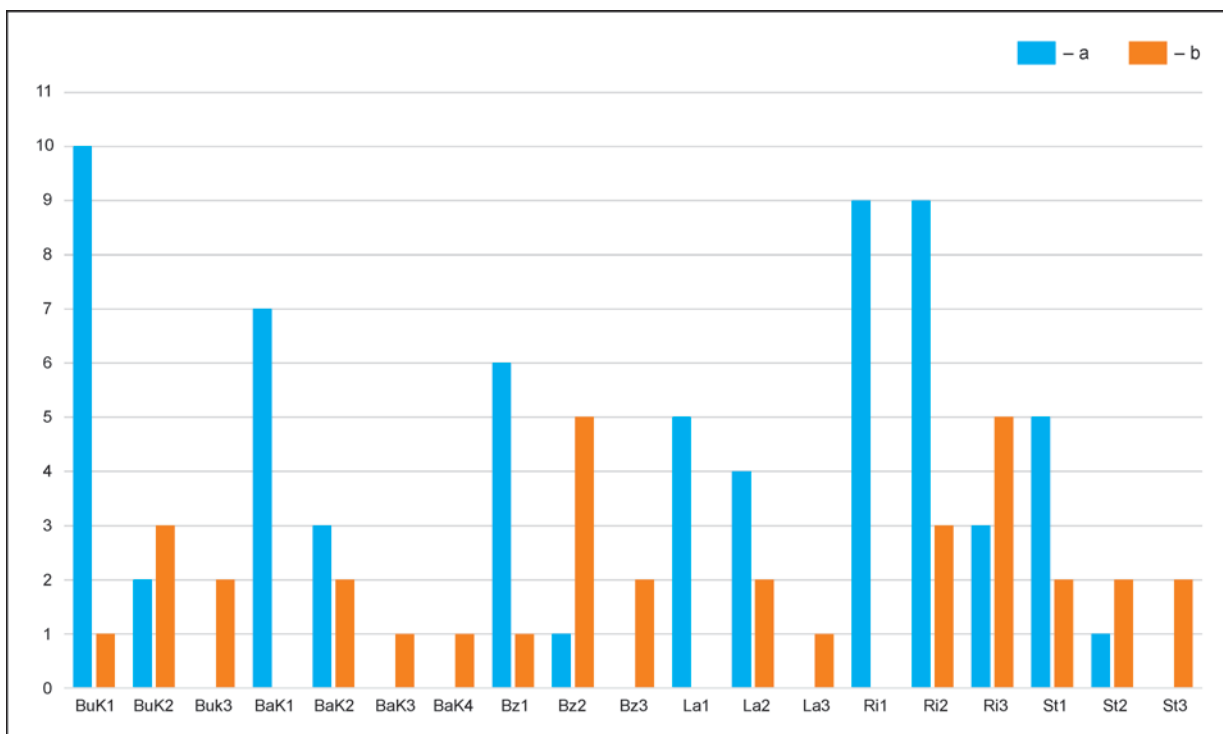
Do spomenutej 3. zóny včasnostredovekého osídlenia regiónu patria len dve lokality (položky 1 a 18), teda 17 % hodnoteného súboru. Obe sa už spomenuli v predchádzajúcom texte. Ide o pravé výšinné polohy (prevýšenie nad dnom hlavného údolia má medián 296 m, nad najbližším okolím 49 m), v oboch prípadoch situované excentricky, ďaleko od iných súdobých lokalít, a vzhľadom na miestny kontext do veľkých nadmorských výšok (502 a 737,6 m). S tým samozrejme súvisí aj ich vzdialenosť od dna hlavného údolia (medián 4846 m), relatívne ďaleko majú k lokálnemu vodnému zdroju (medián 528 m), navyše po strmom svahu (úbočia majú miestami 19 až 22 stupňový sklon). V oboch prípadoch tvoria ich pôdny pokrov kambizeme.

VYHODNOTENIE SÍDLISKOVÝCH POMEROV

Tento príspevok predkladáme ako úvodný vstup do hlbšieho a širšieho štúdia reakcií pravekých a včasnohistorických populácií na prírodné pomery horného Potisia, pričom rovnaký metodický postup plánujeme aplikovať aj pri sumarizácii dát a rekonštrukcii osídlenia celého toku Torysy, vrátane ďalších slovenských tokov súvisiacich s poriečím Tisy. Z mapových podkladov, na ktorých sú vyznačené miesta archeologických lokalít v sledovaných obdobiach praveku až včasného stredoveku, možno vypočítavať koncentráciu sídelných zón hlavne do okolia Veľkého Šariša a Prešova. Zásídlenie okolia Sabinova je v porovnaní s nimi minimálne (obr. 2). Pokiaľ zhrnieme výsledky triedenia osídlenia povodia strednej a hornej Torysy na základe lineárneho modelu, možno skúmanú oblasť rozložiť približne na tri sídelné pásma. Prvé pásmo zahŕňa hlavné údolie, druhé bočné údolia a príslušnú pahorkatinu a do tretieho pásma patria typické výšinné polohy, ktoré sa môžu nachádzať buď uprostred prvých dvoch pásiem, ale môžu byť umiestnené aj excentricky. Okrem toho sa v hodnotenom súbore sporadicky vyskytujú aj lokality nezaradané.

Do prvého sídelného pásma (t. j. inundačné územie) náležia 1. zóna bukovo-horského (283 m)¹¹, badenského (289 m), „bronzového“ (290 m), laténskeho (262 m), germánskeho (260 m) a včasnostredovekého (288 m) osídlenia, taktiež však 2. zóna laténskeho (306 m) a germánskeho (310 m) osídlenia. Do druhého sídelného pásma patrí 2. zóna bukovo-horská (344 m), badenská (324 m) a „bronzová“ (325 m), ďalej ešte 3. zóna germánska (300 m) a 2. včasnostredoveká zóna (323 m). Tretie sídelné pásmo zahŕňa najčastejšie polohu Šarišský hradný vrch (560 m), ku ktorej sa v neolite a dobe bronzovej pridávajú ďalšie lokality (Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737,6 m). V tomto ohľade sa zaujímavo javí skutočnosť, že na šarišskom hrade sa nedoložili sídliskové nálezy z doby rímskej, a práve týmto rysom sa germánske osídlenie výrazne odlišuje od predchádzajúcich období. Šarišský hradný vrch nebol obývaný ani vo včasnom stredoveku, avšak z tohto obdobia na iných, ale excentricky situovaných výšinných polohách osídlenie evidujeme. Toto a ostatné pojednané obdobia majú štruktúru osídlenia výraznejšie

¹¹ V zátvorkách uvádzame pre ľahšiu orientáciu len mediány nadmorskej výšky (resp. i iných deskriptorov) jednotlivých zón.

Obr. 10. Stredná Torysa, skladba pôd. Porovnanie podľa úrodnosti pôd. Legenda: a – úrodné; b – menej úrodné.

hierarchizovanú. Tretie sídelné pásmo sa napokon s ohľadom na počet lokalít k nemu zahrnutých javí ako pásmo extrému s odlišnou funkciou než prvé dve zóny. Výšinnými sídliskami a ich miestom v sociálnej štruktúre sa zaoberá celý segment odbornej literatúry (za všetkých napr. *Furmánek/Mitáš 2015*, 254 nn; *Neustupný 1995*, 199–201, 205–207). Lokalita Šarišský hradný vrch je práve typom návršia, ku ktorého obsadzovaniu nemuseli viesť len dôvody utilitárne (strategická poloha, prirodzená pevnosť), ale aj symbolické (výrazný tvar, dominanta širokého okolia).

U prvých dvoch sídelných pásiem možno najskôr predpokladať hospodársku exploataciu. Ako vyplýva z analýzy, v niektorých sledovaných parametroch existujú medzi oboma zónami zhody, ale taktiež rozdiely. Zhodne sa napr. v oboch sídelných pásmach zväčša vyberali miesta relatívne blízko vodného zdroja, odlišnosť medzi nimi vidieť najmä vo svahovitosti terénu a skladbe pôd. Kým v prvom pásme sa osídľujú ploché polohy (2°), v druhom pásme má terén väčší sklon (5°). Avšak ako dokladá aj súčasnosť, stupeň svahovitosti v okolí lokalít druhého pásma zväčša nie je natoľko veľký, aby to bránilo obrábaniu polí (hoci to samozrejme závisí aj od osvojenej agrotechniky a poľnohospodárskej „metodiky“, ktorá bola iná u neolitických a iná u keltských či germánskych spoločností). V tomto ohľade je zaujímavé, že v druhom sídelnom pásme neevidujeme laténske lokality (to však môže súvisieť aj s veľkosťou laténskeho súboru). Keďže juhovýchodná časť Spišsko-šarišského medzihoria, kde sa nachádza sledovaný región, predstavuje geograficky vcelku malú oblasť s nevýrazným prevýšením pahorkatinnej a údolnej časti, medzi oboma pásmami nemožno očakávať ani výrazné klimatické rozdiely (juhovýchodná časť tohto geomorfologického celku má v súčasnosti mierne teplú kotlinovú klímu (*Slovensko 1981*, 562)). Väčším determinantom poľnohospodárskeho využitia sa preto javí úrodnostný potenciál pôdnych typov doložených v oboch sídelných pásmach. V celom regióne možno sledovať okupovanie piatich pôdnych typov. Z nich tri (čierne, fluvizeme a hnedozeme glejové) sú úrodné, kým pseudogleje a kambizeme patria k stredne až menej úrodným pôdam. Pseudogleje sa využívajú najmä ako trvalé trávne porasty, kambizeme sú pôvodom hnedé lesné pôdy vhodné len pre „užší sortiment nenáročnejších poľnohospodárskych polí“ (*Lieskovský et al. 2015*, 98, tabeľa 4. 2). Typy okupovaných pôd v regióne tak možno rozdeliť na dve kategórie, na pôdy úrodné a menej úrodné. Ich zastúpenie na lokalitách jednotlivých kultúr a období je vyobrazené názorne (obr. 10). V prvom sídelnom pásme dominujú pôdy úrodné, v druhom (a aj v trefom) pásme majú v pôdnom vzorci výrazné zastúpenie pôdy menej úrodné. Skladba pôd

tak naznačuje možnosť aj alternatívnej exploatacie krajiny (napr. pasienkárstvo – pseudogleje). Pokiaľ sa na daný problém pozrieme z tohto zorného uhla, výrazné percentuálne zastúpenie má v druhom pásme najmä badenské a „bronzové“ osídlenie, mizivé naopak osídlenie laténske.

V poslednom kroku rozboru si možno napokon všimnúť mieru zhody osídľovania regiónu v doložených obdobiach. V tomto kroku hodnotíme deskriptor nadmorská výška, ktorý sa ukázal pri zonácii ako jeden z jej určujúcich komponentov. Preukázalo sa, že v regióne bolo v jednotlivých vývojových etapách osídľované približne totožné výškové pásmo (medián 302 m, najčastejší výskyt v rozmedzí 273 až 325 m). Takmer vo všetkých obdobiach sa však vyskytujú extrémne situované lokality, častokrát ale ide o totožné polohy (Šarišský hradný vrch 560 m, Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737,6 m). Túto skutočnosť potvrdzujú aj výsledky testovania celých súborov analýzou rozptylu. Štatisticky významný rozdiel sa identifikoval len medzi osídlením doby bronzovej a laténskej (317 verzus 294 m), inak sa ale javia výsledky tohto typu analýzy po jednotlivých pásmach. V tomto prípade sa v prvom sídelnom pásme (údolie Torysy) ukazujú štatisticky významné rozdiely medzi súbormi staršieho praveku (1. zóna bukovohorského 275 m, badenského 289 m a „bronzového“ 290 m osídlenia) na jednej strane a súbormi protohistorickými (1. a 2. zóna laténskeho 265, 309 m a 1. a 2. zóna germánskeho osídlenia 260 a 310 m) na strane druhej. Tieto dve zoskupenia v údolí obsadzujú rôzne výškové hodnoty (pravek 289 m, protohistorické spoločenstvá 262 m – 1. zóna, resp. 310 m – 2. zóna). Vo vnútri týchto zoskupení panujú zhody (napr. zonácia doby rímskej v údolí kopíruje zonáciu laténsku). Naopak, osídlenie včasnostredoveké zase evidujeme v pásme obsadzovanom pôvodne populáciami pravekými (290 m). Podobne sa javia aj výsledky analýzy osídlenia druhého sídelného pásma, t. j. štatisticky sa od 3. zóny germánskeho osídlenia (300 m) odlišuje osídlenie bukovohorské (355 m) a „bronzové“ (325 m). Treba však podotknúť, že výsledky analýzy takého rozdielu, aj napriek odlišným hodnotám mediánu, nediagnostikujú medzi dobou rímskou (300 m), stredným eneolitom (324 m) a včasným stredovekom (323 m).

Možno teda zhrnúť, že v osídlení regiónu sa črtajú dve výraznejšie trhliny, jedna sa prejavuje v priestore (rozklad na viacero výškových pásiem), jedna v čase (posun v pásmach medzi starším a mladším obdobím). Jedna môže naznačovať aj alternatívnu exploataciu krajiny, druhá buď zmenu (inováciu) poľného hospodárenia, alebo zmenu miestnych podmienok (premena klímy, presun koryta Torysy a pod.). Výsledky analýzy rozptylu parametra nadmorská výška ale naznačujú, že včasnostredoveké populácie kopírujú v osídľovaní krajiny skôr praveký model.

LITERATÚRA

- AKSR 2002
Bartík/Horanský/Hutka 2002
Bárta 1983
Bátora 1983
Béřeš 1974
Béřeš 1993
Béřeš/Tomášová 1991
Blahuta 1961a
Blahuta 1961b
Blahuta 1963
Blažová/Lieskovský 2011
Budinský-Krička 1961
Budinský-Krička 1963
Budinský-Krička 1965
- Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Banská Bystrica 2002.
J. Bartík/P. Horanský/D. Hutka: Päť rokov výskumu v Tisovci-Hradovej. *AVANS v roku 2001, 2002*, 24–27.
J. Bárta: Prieskum paleolitických komunikačných priechodov v Nízkych Beskydách. *AVANS v roku 1982, 1983*, 32–35.
J. Bátora: Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku. *Historica Carpatica* 14, 1983, 169–227.
J. Béřeš: Výsledky doterajšieho výskumu slovanského hradiska v Šarišských Sokolovciach. *Nové Obzory* 16, 1974, 113–131.
J. Béřeš: Sídliskové nálezy z Jakubovian. *AVANS v roku 1992, 1993*, 27, 28.
J. Béřeš/B. Tomášová: Druhá etapa výskumu v Prešove. *AVANS v roku 1989, 1991*, 28, 29.
F. Blahuta: Archeologický príspevok k dejinám vzniku a prvého rozvoja Prešova. *Nové Obzory* 3, 1961, 193–196.
F. Blahuta: Výskum eneolitickej mohyly pri Cemjate. *Študijné zvesti AÚ SAV* 6, 1961, 227–232.
F. Blahuta: Nálezy na Sídlisku 2 v Prešove v rokoch 1961–1962. *Študijné zvesti AÚ SAV* 11, 1963, 153–166.
E. Blažová/T. Lieskovský: Využitie GIS a jeho nástrojov na tvorbu archeologického predikčného modelu. *Študijné zvesti AÚ SAV* 49, 2011, 5–23.
V. Budinský-Krička: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 347–390.
V. Budinský-Krička: Sídlisko z doby rímskej a zo začiatku sťahovania národov v Prešove. *Slovenská archeológia* 11, 1963, 5–58.
V. Budinský-Krička: *Doba laténska, rímska a sťahovanie národov od Keltov k prvým Slovanom*. In: I. Sedlák (zost.): *Dejiny Prešova I*. Prešov 1965, 39–46.

- Budinský-Krička 1967a* V. Budinský-Krička: Pokusný výskum na slovenskom hradisku v Šarišských Sokolovciach, okr. Prešov. *Nové Obzory* 9, 1967, 164–185.
- Budinský-Krička 1967b* V. Budinský-Krička: Východoslovenské mohyly. *Slovenská archeológia* 15, 1967, 277–388.
- Budinský-Krička 1976* V. Budinský-Krička: Archeologické prieskumy a nálezy na východnom Slovensku v roku 1975. *AVANS v roku 1975, 1976*, 46–55.
- Budinský-Krička 1977* V. Budinský-Krička: Nálezy z prieskumu na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1976, 1977*, 65–76.
- Budinský-Krička 1979* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1978, 1979*, 46–62.
- Budinský-Krička 1980* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1979, 1980*, 41–52.
- Budinský-Krička 1981* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1980, 1981*, 35–53.
- Budinský-Krička 1984* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1983, 1984*, 51–61.
- Čaplovič/Gašaj/Olexa 1978* D. Čaplovič/D. Gašaj/L. Olexa: Archeologické prieskumy na stavbách socializmu na východnom Slovensku *AVANS v roku 1977, 1978*, 62–69.
- Čurný 2015* M. Čurný: Nové nálezy z východného Slovenska. *AVANS v roku 2010, 2015*, 63–68.
- Derfiňák/Vizdal 2013* P. Derfiňák/M. Vizdal: Výsledky povrchovej prospekcie v extraviláne Gregoroviec. *AVANS v roku 2009, 2013*, 90.
- Furmánek/Mitáš 2015* V. Furmánek/V. Mitáš: Hradiská a fortifikácie. In: V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Nitra 2015, 254–259.
- Gabulová 2015* M. Gabulová: Štúdium krajiny a osídlenie na hornom Požitaví v praveku až včasnej dobe dejinnej. *Študijné zvesti AÚ SAV* 57, 2015, 97–168.
- Hajnalová 1978* E. Hajnalová: Prehľad nálezov a analýz rastlinných makrozvyškov z archeologických výskumov. *AVANS v roku 1977, 1978*, 95, 96.
- Harčar/Uličný 2015* P. Harčar/M. Uličný: Archeologický výskum na hrade Šariš. *AVANS v roku 2010, 2015*, 103, 104.
- Henszlmann 1865* I. Henszlmann: Osztrópataikai régiségek. *Archaeologiai Közlemények* 5, 1865, 89–96.
- Horváthová 2010* E. Horváthová: *Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia*. Nitra 2010.
- Horváthová et al. 2017* E. Horváthová/A. Zastawny/M. Čurný/A. Szczepanek: Burials of the Baden Culture from Veľký Šariš and their Importance for the Investigation of the Studied Culture in the Northern Tisza Region. *Slovenská archeológia* 65, 2017, 1–21.
- Hreha 2004* R. Hreha: Výsledky prieskumov na líniových stavbách v okolí Prešova. *AVANS v roku 2003, 2004*, 74, 75.
- Hreha 2008* R. Hreha: Záchranný výskum v Prešove. *AVANS v roku 2006, 2008*, 72, 73.
- Hreha/Šiška 2015* R. Hreha/S. Šiška: *Bukovohorská kultúra na Slovensku vo svetle výskumov v Šarišských Michal'anoch a Zemplínskych Kopčanoch*. Nitra 2015.
- Hreha/Lušítková/Bielich 2008* R. Hreha/L. Lušítková/M. Bielich: Záchranný výskum na stavbe diaľnice D1 Svinia-Prešov. *AVANS v roku 2006, 2008*, 73.
- Illášová 1990* L. Illášová: Petrografické analýzy kamenných artefaktov. *AVANS v roku 1988, 1990*, 68, 69.
- Jakab 1982* J. Jakab: Kostrové zvyšky ľudu bukovohorskej kultúry zo Šarišských Michalian. *AVANS v roku 1981, 1982*, 109, 110.
- Kaminská 1983* E. Kaminská: Nové nálezy z východoslovenských lokalít. *AVANS v roku 1982, 1983*, 124–126.
- Karabinoš 2007* A. Karabinoš: Sídliiskový objekt z mladšej doby bronzovej v Medzanoch. *AVANS v roku 2005, 2007*, 101, 102.
- Karabinoš 2009* A. Karabinoš: Ďalší nález sídliiskového objektu v Medzanoch. *AVANS v roku 2007, 2009*, 107–109.
- Karabinoš/Vizdal 2007* A. Karabinoš/M. Vizdal: Nové nálezy z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2005, 2007*, 102, 103.
- Karabinoš/Vizdal 2013* A. Karabinoš/M. Vizdal: Archeologický výskum polohy Farské v Ražňanoch v roku 2009. *AVANS v roku 2009, 2013*, 113, 114.
- Karabinoš/Vizdal 2016* A. Karabinoš/M. Vizdal: Výskumná sezóna 2011 v Ražňanoch. *AVANS v roku 2011, 2016*, 125–127.
- Kolníková 1968* E. Kolníková: Hromadný nález rímskych mincí v Prešove. *Nové Obzory* 10, 1968, 247–253.
- Košický/Ivanič 2001* D. Košický/B. Ivanič: *Geomorfologické členenie Slovenska* (Mapa 1: 500 000). Bratislava 2011.
- Kuna 2004* M. Kuna: Povrchový sběr. In: M. Kuna a kol.: *Nedestruktivní archeologie. Teorie, metody a cíle*. Praha 2004, 305–352.
- Lamiová 1962* M. Lamiová: Nové nálezy z doby rímskej na východnom Slovensku. *Nové Obzory* 4, 1962, 29–36.
- Lamiová-Schmiedlová 1964* M. Lamiová-Schmiedlová: Kontrolný výskum v Ostrovanoch. *Študijné zvesti AÚ SAV* 13, 1964, 233–264.

- Lamiová-Schmiedlová 1969 M. Lamiová-Schmiedlová: Romerzeitlichen Siedlungskeramik in der Sudostslowakei. *Slovenská archeológia* 17, 1969, 403–501.
- Lamiová-Schmiedlová 1983 M. Lamiová-Schmiedlová: Praveké a včasnohistorické sídlisko v Šarišských Michaloch. *AVANS v roku 1982*, 1983, 158, 159.
- Lamiová-Schmiedlová 1984a M. Lamiová-Schmiedlová: Výskum sídliska z doby rímskej v Medzanoch. *AVANS v roku 1983*, 1984, 147.
- Lamiová-Schmiedlová 1984b M. Lamiová-Schmiedlová: Nové nálezy z doby sťahovania národov z Ostrovan (okr. Prešov). In: *Zborník prác Ludmily Kraskovskej k životnému jubileu*. Bratislava 1984, 131–135.
- Lamiová-Schmiedlová/Lušítková/Tomášová 2017 M. Lamiová-Schmiedlová/L. Lušítková/M. Tomášová: *Osady doby rímskej v Ostrovanoch a Medzanoch*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi XVII. Nitra 2017.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1987 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Zisťovací výskum v Ostrovanoch. *AVANS v roku 1986*, 1987, 65, 66.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1988 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Výskum sídliska v Ostrovanoch. *AVANS v roku 1987*, 1988, 86, 87.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1990 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Pokračovanie výskumu v Ostrovanoch. *AVANS v roku 1988*, 1990, 105, 106.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1991 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Výskum v Medzanoch. *AVANS v roku 1989*, 1991, 62.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1992 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Štvrtá etapa výskumu v Ostrovanoch. *AVANS v roku 1990*, 1992, 68, 69.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1993 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Piata etapa výskumu v Ostrovanoch. *AVANS v roku 1992*, 1993, 79, 80.
- Lieskovský et al. 2015 T. Lieskovský/J. Faixová-Chalachanová/R. Ďuračiová/E. Blažová/L. Karell: *Archeologické predikčné modelovanie z pohľadu Geoinformatiky. Metódy a princípy*. Bratislava 2015.
- Lorenc/Vizdal/Vizdal 2013 O. Lorenc/Marek Vizdal/Marián Vizdal: Neskorobronzové a halštatské nálezy zo Šarišských Michaloch. *AVANS v roku 2009*, 2013, 165.
- Lušítková, v tlači L. Lušítková: Záchraný výskum v Prešove na Nešporovej ulici. *AVANS v roku 2015*, v tlači.
- Malček 2018 R. Malček: Výsledky výskumu na lokalite Ožďany-Lapoš/Roveň v kontexte osídlenia Juhoslovenskej kotliny. *Študijné zvesti AÚ SAV* 63, 2018, 7–72.
- Malček/Šimkovic, v tlači R. Malček/M. Šimkovic: Výsledky výskumu tzv. Domu veliteľa na hrade Muráň. *AVANS v roku 2013*, v tlači.
- Miroššayová/Tomášová 2001a E. Miroššayová/B. Tomášová: Záchraný výskum na diaľničnom privádzači Prešov – Západ. *AVANS v roku 2000*, 2001, 153, 154.
- Miroššayová/Tomášová 2001b E. Miroššayová/B. Tomášová: Hromadný nález bronzových predmetov z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2000*, 2001, 154, 155.
- Nálezy III J. Hlinka/E. Kolníková/L. Kraskovská/J. Novák (eds.): *Nálezy mincí na Slovensku III*. Bratislava 1978.
- Neustupný 1995 E. Neustupný: The significance of facts. *Journal of European Archaeology* 3, 1995, 189–212.
- Pekár/Brabec 2009 S. Pekár/M. Brabec: *Moderní analýza biologických dat. Zobecněné lineární modely v prostředí R. 1. díl*. Praha 2009.
- Pieta/Soják 2008 K. Pieta/M. Soják: Nové laténske a rímske nálezy z povodia Torusy. *AVANS v roku 2006*, 2008, 122–124.
- Prohászka 2006 P. Prohászka: *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Ostrovany, SK)*. Budapest 2006.
- Roth/Soják 2001 P. Roth/M. Soják: Nálezy zo stredovekých hradov. *AVANS v roku 2000*, 2001, 167, 168.
- Slivka 1979 M. Slivka: Správa o výsledkoch výskumu na hrade Šariš. *AVANS v roku 1978*, 1979, 247, 248.
- Slivka 1982 M. Slivka: Praveké a ranostredoveké osídlenie šarišského hradného vrchu. *Nové Obzory* 24, 1982, 141–159.
- Slivka/Mačala 1985 M. Slivka/P. Mačala: Terénny prieskum v jednom z mikroregiónov Šariša. *AVANS v roku 1984*, 1985, 215–218.
- Slivka/Olexa 1977 M. Slivka/L. Olexa: Ďalšia etapa systematického výskumu Šarišského hradu. *AVANS v roku 1976*, 1977, 258, 259.
- Slivka/Vallašek 1991 M. Slivka/A. Vallašek: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991.
- Slovensko 1981 Kol. autorov: *Encyklopédia Slovenska*. V. zväzok. R–Š. Bratislava 1981.
- Stadler et al. 2000 P. Stadler/S. Draxler/H. Friesinger/W. Kutschera/A. Priller/W. Rom/P. Steier/E. Wild: *Status of the Austrian Science Fund Project P-12253-PHY: Absolute Chronology for Early Civilisations in Austria and Central Europe using ¹⁴C Dating with Accelerator Mass Spectrometry*. Manuskript, 130.
- Šiška 1961 S. Šiška: Archeologický prieskum Svinky a hornej Torusy. *Študijné zvesti AÚ SAV* 6, 1961, 297–299.

- Šiška 1966 S. Šiška: Neskorá doba kamenná – eneolit. Kultúra s kanelovanou keramikou. In: Kolektív autorov. *Malá monografia východného Slovenska VIII/1. Pravek východného Slovenska*. Košice 1966, 69–86.
- Šiška 1982 S. Šiška: Sídliisko z mladšej doby kamennej v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1981, 1982, 272–275*.
- Šiška 1983 S. Šiška: Druhý rok výskumu sídliska z mladšej doby kamennej v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1982, 1983, 239–241*.
- Šiška 1984 S. Šiška: Tretia etapa výskumu sídliska z mladšej doby kamennej v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1983, 1984, 210–212*.
- Šiška 1985 S. Šiška: Štvrtý rok výskumu neolitického a eneolitického sídliska v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1984, 1985, 226–228*.
- Šiška 1986 S. Šiška: Piata etapa výskumu neolitickej a eneolitickej osady v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1985, 1986, 219–221*.
- Šiška 1988 S. Šiška: Ukončenie výskumu v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1987, 1988, 132, 133*.
- Tokárová/Vizdal 2013 L. Tokárová/M. Vizdal: Sídliisko badenskej kultúry v Ostrovonoch. *AVANS v roku 2009, 2013, 256*.
- Tomášová 1986a B. Tomášová: Prieskum v okrese Prešov. *AVANS v roku 1985, 1986, 224, 225*.
- Tomášová 1986b B. Tomášová: Urnový hrob z Prešova. *AVANS v roku 1985, 1986, 225, 226*.
- Tomášová 1987 B. Tomášová: Prieskum v okrese Prešov. *AVANS v roku 1986, 1987, 103, 104*.
- Tomášová 1988 B. Tomášová: Sekeromlat z Jakubovian. *AVANS v roku 1987, 1988, 134, 135*.
- Tomášová 1990 B. Tomášová: Záchranný výskum v Prešove. *AVANS v roku 1988, 1990, 161*.
- Tomášová 1992 B. Tomášová: Výskum polykultúrneho sídliska v Prešove. *AVANS v roku 1990, 1992, 97*.
- Tomášová 1997 B. Tomášová: Zisťovací výskum v Prešove. *AVANS v roku 1995, 1997, 175, 176*.
- Tomášová 1998 B. Tomášová: Kamenná industria z okolia Prešova. *AVANS v roku 1996, 1998, 158*.
- Tomášová 2001 B. Tomášová: Sklenený náhrdelník z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2000, 2001, 202*.
- Tomášová/Béres 2002 B. Tomášová/J. Béres: Revízny výskum mohylníka v Prešove-Cemjate. *AVANS v roku 2001, 2002, 208*.
- Tomášová/Béres 2003 B. Tomášová/J. Béres: Výskum na sídlisku II v Prešove. *AVANS v roku 2002, 2003, 149, 150*.
- Tomášová/Karabinoš 2006 B. Tomášová/A. Karabinoš: Objav augustiniánskeho kláštora vo Veľkom Šariši. *AVANS v roku 2004, 2006, 195, 196*.
- Tóth 2010 P. Tóth: Poiplie v mladšej dobe kamennej. *Štúdijské zvesti AÚ SAV 47, 2010, 63–148*.
- Tóth 2013 P. Tóth: Sídlné stratégie kultúry s lineárnou keramikou na Pohroní. In: I. Cheben/M. Soják (eds.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2010*. Nitra 2013, 329–345.
- Tóth/Oravkinová 2015 P. Tóth/D. Oravkinová: Sídlné stratégie v závere staršej doby bronzovej na Slovensku. In: J. Batora/P. Tóth (eds.): *Keď bronz vystriedal meč*. Nitra 2015, 217–242.
- Vizdal 1992 M. Vizdal: Prieskum výšinných polôh v extraviláne Prešova. *AVANS v roku 1990, 1992, 102, 103*.
- Vizdal/Derfiňák 2004 M. Vizdal/P. Derfiňák: Výsledky povrchovej prospekcie v extraviláne Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2003, 2004, 201*.
- Vizdal/Derfiňák 2006 M. Vizdal/P. Derfiňák: Ďalšie nálezy z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2004, 2006, 213*.

PRAMENE

- Lamiová-Schmiedlová1963a M. Lamiová-Schmiedlová: *Ostrovany. Poloha Východne od cigánskej kolónie*. Správa z obhliadky 144/63. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1963. Nепublikované.
- Lamiová-Schmiedlová1963b M. Lamiová-Schmiedlová: *Ostrovany. Poloha Západne od cigánskej kolónie*. Správa z obhliadky 144/63. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. 1963. Nепublikované.
- Lamiová-Schmiedlová1963c M. Lamiová-Schmiedlová: *Ražňany. Poloha Višňové*. Správa z obhliadky 167/63. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1963. Nепublikované.
- Sliovka 1974 M. Slivka: *Veľký Šariš. Poloha Park Rákocziho kaštiela*. Správa z obhliadky 7049/74. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1974. Nепublikované.
- Šiška 1983 S. Šiška: *Ostrovany. Poloha Za cestou naproti cintorínu*. Správa z obhliadky bez uvedenia čísla. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1983. Nепublikované.
- Timura 2012 J. Timura: *Osídlenie povodia hornej Torysy v praveku a v rannej dobe dejinnej*. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav pro pravěk a rannou dobu dejinnou. Diplomová práca. Praha 2012. Nепublikované.
- Tomášová/Uličný/Miroššayová 1998 B. Tomášová/M. Uličný/E. Miroššayová: *Správa z archeologického prieskumu úseku diaľnice D1 – Fričovce – Prešov*. Košice 1998. Nепublikované.

Reconstruction of Settlement near the Upper and Central Torysa River Basin in Selected Periods from Prehistory to the Early Middle Ages

Róbert Malček – Eva Horváthová – Lucia Luščíková –
Rastislav Hreha

Summary

The study is explicitly focused on updating information related to occurrence and precise localization of archaeological sites in the Upper and Central Torysa river basin from the Middle Neolithic to the Early Middle Ages. We studied the part of the Torysa river from its spring in the Levočské vrchy hills as far as its confluence with the Sekčov river. The monitored river basin runs through the central and northwestern part of the Šariš region and with its length of 49.23 km, it drains area of 30 280 ha. The Torysa's flood plain is lined with terraces created by the stream cutting into the hilly relief where the surface rises to foothills, uplands or steeply ascends to the level of highland. 95 archeological sites belonging to 25 cadastral areas can be identified in this area (Fig. 1; Tab. 2).

The following factors were monitored at analyses – topographical relief, specification of distance and environmental conditions (composition of soils on the site). We have recorded sites from the Neolithic, Eneolithic, Bronze Age, Hallstatt, LaTène and Roman periods, Great Migration period and Early Middle Ages (Fig. 2). The article deals mainly with frequently represented periods – the Bükk culture from the Neolithic (18 sites), the Baden culture from the Eneolithic (14 sites), the Piliny and Gáva cultures from the Bronze Age (17 sites in total), the LaTène period (12 sites), the Roman period (32 sites) and the Early Middle Ages (12 sites).

Sites of the Bükk and Baden cultures and of the LaTène period are distributed on localities reaching altitudes between 250 and 560 m and are found within a 14–15 km long sector in the valley of Prešov¹² and in the southern edge of the Šarišské podolie valley – they are in the valley itself or in the adjacent foothills (Fig. 4: 1; 5: 1; 7: 1). Settlement from the end of the Middle and from the Late Bronze Age was detected along an area of approx. 13 km at the southern edge of the Šarišské podolie valley with certain extension in the Košická kotlina basin (the adjacent valley of Prešov) and the Čergov hills in altitudes from 260 to 738 m (Fig. 6: 1). Settlement from the Roman period was identified in the altitude zone of 245–665 m along a 38-m length in three geomorphological units – the Košická kotlina basin, Šarišské podolie valley and the Čergov hills. Thus, settlement was detected in the Upper Torysa river valley for the first time (Fig. 8: 1). Sites from the Early Middle Ages (6th to 10th/11th centuries) are distributed along approx. 15-km length in the southern part of the Šarišské podolie valley and in the adjacent foothills (Fig. 9: 1). The settlement reaches as far as the Čergov hills; on the other hand, it does not show in the neighbouring part of the Košická kotlina basin (the valley of Prešov). The early medieval settlement was detected in the altitude zone of approx. 265–740 m.

A concentration of settlement zones – mainly near Veľký Šariš and Prešov – was observed on maps with indicated archaeological sites in the studied periods from prehistory to the Early Middle Ages. Settlement around Sabinov is – in comparison – only minimum (Fig. 2).

If we are to sum up results of classification of the settlement in the Central and Upper Torysa river basin on the basis of linear models studying the relation between altitude and distance from the river axis, the researched area can be divided into approx. three settlement zones (Fig. 4: 2; 5: 2; 6: 2; 7: 2; 8: 2; 9: 2).

The first settlement zone includes the main valley, the second one includes the side valleys and the adjacent foothills; typical upland sites which can be located in the middle of first two zones or excentrically situated ones belong to the third zone. Besides, unclassified sites sporadically occur in the evaluated collection.

The first settlement zone (i. e. inundation area) includes the 1st zone of the Bükk (283 m)¹³, Baden (289 m), Bronze (290 m), LaTène (262 m), Germanic (260 m) and early medieval (288 m) settlements as well as the 2nd zone of the LaTène (306 m) and Germanic (310 m) settlement. The second settlement zone includes the 2nd Bükk (344 m), Baden (324 m) and Bronze (325 m) zone and the 3rd Germanic zone (300 m) and the 2nd early medieval zone (323 m). The third settlement zone includes most often the site of Šarišský hradný vrch castle hill (560 m), to which other sites are added in the Neolithic and the Bronze Age (Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737.6 m). With regard to this, the fact that no settlement finds from the Roman period were documented from the Šariš castle seems interesting; this feature makes Germanic settlement significantly different from previous periods. The site of Šarišský hradný vrch was not settled in the Early Middle Ages either; from this period, however, settlement of other excentrically situated upland sites has been recorded. Finally, with regard to the number of sites included, the third settlement zone seems to be an extreme zone with a function different from the first two zones. On the contrary, we can assume economic exploitation in the first two settlement zones.

¹² The term of the valley of Prešov (or Prešov valley) is used in the text as an auxiliary name of the jut of the Košice basin without a geographical name. It is an approx. 4 km long and 1.5 km wide N-S oriented valley which is now completely occupied by the urban area of Prešov.

¹³ For easier orientation, we only give medians of altitudes (or other descriptors) of individual zones in brackets.

As follows from the analysis, there are certain similarities as well as differences between both zones in the studied parameters. Flat sites (2°) are settled in the first zone, while in the second zone, the terrain is steeper (5°). However, as documented by the present time, slopes near the sites in the second zone are not too steep to make cultivation of fields impossible. We have not recorded any LaTène sites in the second settlement zone, which can be related to the size of the LaTène collection. Since the southeastern part of the Spišsko-šarišské medzihorie intermontane area, where the studied region is situated, is a rather small geographical region with minor altitude difference between the valley and the foothills, we cannot expect significant climatic differences. The fertility potential of soil types documented in both settlement zones is a more important determinant of agricultural use. We can observe occupation of 5 soil types in the whole region. Three of them (chernozems, fluvisols and brown earths, gley) are fertile, while pseudo-gleys and cambisols rank among average or less fertile soils.

Thus, the types of occupied soils in the region can be divided into two categories – fertile and less fertile soils. Their representation at the sites of individual cultures and periods is illustrated (Fig. 10). Fertile soils prevail in the first settlement zone; in the second zone (and the third one as well), less fertile soils are significantly represented in the soil pattern. Composition of soils suggests possible alternative exploitation of land (e. g. pasturage – pseudo-gleys). If we look at the problem from this point of view, there is high percentage of mainly Baden and Bronze settlement in the second settlement zone; on the other hand, LaTène settlement is almost absent.

Finally, in the last step of the analysis, we can notice the degree of conformity in the region's settlement in the documented periods. Here, we evaluate altitude – the descriptor which turned out to be one of the determinative components for zonation. It was confirmed that approx. identical altitude zone (median of 302 m, the most frequent occurrence between 273 and 325 m) was settled in individual development stages in the region. Extremely situated sites occur in almost all periods; however, they are often the same sites (Šarišský hradný vrch 560 m, Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737.6 m). This fact is confirmed by results of testing of whole collections by means of analysis of variance. Statistically important difference was identified only between the settlements of the Bronze Age and the LaTène period (317 vs. 294 m). Nevertheless, results of this type of analysis of individual zones seem to be different. The first settlement zone (the Torysa valley) shows statistically significant differences between the collections from the late prehistory (1st zone of the Bükk 275 m, Baden 289 m and “Bronze” 290 m settlements) on the one hand and protohistoric collections (1st and 2nd zone of the LaTène 265 a 309 m and the 2nd zone of the Germanic settlement 260 a 310 m) on the other. These two groups occupy different altitudes in the valley (prehistory – 289 m, protohistoric societies – 262 m 1st zone, or 310 m 2nd zone). There are similarities within the groups (e. g. zonation of the Roman period in the valley copies the LaTène zonation). On the contrary, early medieval settlement was recorded in the zone originally occupied by prehistoric population (290 m). Results of the analysis of the settlement in the second settlement zone look similar, i. e. the Bükk (355 m) and “Bronze” (325 m) settlements are statistically different from the third zone of the Germanic settlement. Nevertheless, we must say that the analysis results – in spite of different values of median – do not distinguish the Roman period (300 m), Middle Eneolithic (324 m) and Early Middle Ages (323 m).

To sum up, we can state that two distinctive ruptures emerge in the settlement of the region – one of them is expressed in space (division into several altitude zones) and one can be seen in time (movement in zones between the older and younger periods). One can suggest alternative exploitation of the land, the second might suggest either a change (innovation) in agriculture or a change in local conditions (climate change, move of the Torysa riverbed, etc.).

Fig. 1. Map of the studied territory, scale 1 : 25,000. Archaeologically positive cadastral areas of villages are indicated with colours and Roman numerals (I – Bodovce; II – Brezovica; III – Drienica; IV – Gregorovce; V – Jakovany; VI – Jakubova Voľa; VII – Jakubovany; VIII – Jarovnice; IX – Kamenica; X – Lipany; XI – Malý Šariš; XII – Medzany; XIII – Močidlany; XIV – Orkucany; XV – Ostrovany; XVI – Pečovská Nová Ves; XVII – Prešov; XVIII – Ratvaj; XIX – Ražňany; XX – Sabinov; XXI – Šarišské Michaľany; XXII – Šarišské Sokolovce; XXIII – Torysa; XXIV – Veľký Šariš; XXV – Župčany. Numbers of archaeological sites on the map correspond with the numbers of the sites written in Table 2.

Fig. 2. Settlement of the studied Torysa river basin from the Middle Neolithic to the Early Middle Ages on the map, scale 1 : 100 000. Numbers of cadastral areas written in Roman numerals are identical with their description under Fig. 1. Numbers on the map correspond with the numbers of the sites in Table 2. For others, see the legend.

Fig. 3. Percentages of settlement in individual periods of prehistory and the Early Middle Ages.

Fig. 4. Settlement of the Bükk culture. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 5. Settlement of the Baden culture. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement; d – unclassified.

Fig. 6. Settlement from the end of the Middle to the Late Bronze Age. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 7. Settlement in the LaTène period. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 8. Settlement in the Roman period. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement; d – unclassified.

Fig. 9. Settlement in the Early Middle Ages. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 10. The Central Torysa river basin, composition of soils. Comparison of fertility.

Table 1. List of tributaries of the Upper and Central Torysa river and following their flows in relation to geomorphological units and archaeological sites. The table shows sections of the following geomorphological units: Bachureň, Čergov, Košická kotlina basin (Toryská pahorkatina), Levočské vrchy hills (Levočská vysočina, Levočské úbočia, Olšavická planina), Spišsko-Šarišské medzihorie intermontane area (Hromovec Lubotínska pahorkatina, Šarišské podolie), Šarišská vrchovina upland (Sedlická brázda).

Table 2. List of archaeological sites from the Upper and part of Central Torysa river basin. Legend: NE – Neolithic; EN – Eneolithic; BZ – Bronze Age; HA – Hallstatt period; LT – LaTène period; NX – undated; PK – prehistory; RI – Roman period; SN – Great Migration period; ST – Middle Ages; ba – Baden culture; bu – Bükk culture; ga – Gáva culture; la – Lažňany group; ll – Eastern Linear Pottery culture, younger phase; lv – Eastern Linear Pottery culture; nz – Nyírség-Zatín culture; pi – Piliny culture; vm – Eastern Slovak Barrow group of the Corded Ware culture; ml – early; sr – middle; ne – late; si – settlement; po – cemetery; no – unique find; uh – mass find; nc – indeterminable.

Table 3. Rectification of archaeological sites in territorial-technical units.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

Mgr. Róbert Malček, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 01 Nitra
malcek@savzv.sk

PhDr. Eva Horváthová, PhD.
Archeologický ústav SAV, OVVS
Hrnčiarska 13
SK – 040 01 Košice
ehorvath@saske.sk

Mgr. Lucia Luščíková, PhD.
Archeologický ústav SAV, OVVS
Hrnčiarska 13
SK – 040 01 Košice
lustikova@saske.sk

Mgr. Rastislav Hreha, PhD.
Archeologický ústav SAV, OVVS
Hrnčiarska 13
SK – 040 01 Košice
hreha@saske.sk